

CULTUURHISTORISCHE KANSENKAART ARNHEM

Cultuurhistorische Kansenkaart Arnhem

Deze rapportage is opgesteld door land-id

In opdracht van Gemeente Arnhem

Dossier 20090504

Datum 22 maart 2010

INHOUDSOPGAVE

	Samenvatting	5
1	Inleiding	7
	Ambitie	7
	Opgave en doel	7
	Cultuurhistorische Hoofdstructuur en Kanskaart	7
2	Cultuurhistorische Hoofdstructuur	11
	Arnhem door het landschap en de mens getypeerd	11
	Arnhem tot stad ontwikkeld	11
	Kaart Cultuurhistorische Hoofdstructuur	12
	Stuwwal	15
	Gradiënt	19
	Kern	23
	Riviergronden	27
	Poldergronden	31
3	Cultuurhistorische Kanskaart	33
	Ambitie voor geheel Arnhem	33
	Cultuurhistorische Kanskaart	36
	Ambitie Stuwwal	39
	Ambitie Gradiënt	41
	Ambitie Kern	43
	Ambitie Riviergronden	45
	Ambitie Poldergronden	47
4	Hoe verder?	49
5	Bronnen	51
6	Colofon	53

Bijlage 1 - Cultuurhistorische Hoofdstructuur (uitvergroete kaart)

Bijlage 2 - Elementen hoofdstructuur uitgezet in de tijd

Bijlage 3 - Ideeën genoemd in atelier 4

SAMENVATTING

Voor u ligt de Cultuurhistorische Kansenkaart Arnhem. Deze is ontwikkeld als inbreng voor de ontwikkeling van de Structuurvisie. In dit product zijn vanuit de cultuurhistorische invalshoek de ambities voor de toekomst weergegeven.

Eerst is op basis van de al aanwezige Erfgoedkaart de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van Arnhem in kaart gebracht. Op de hoofdstructuurkaart staan de belangrijkste samenhangende ruimtelijke structuren getekend; lijnen die op de schaal van de structuurvisie van belang zijn als dragers van historie en identiteit van de stad. Iedereen kan op deze kaart zien WAT cultuurhistorisch essentieel is voor Arnhem; wat Arnhem, Arnhem heeft gemaakt. Voorwaarden bij de selectie uit het cultuurhistorisch erfgoed waren: de structuren moeten fysiek zijn en een samenhangend geheel vormen én de structuren moeten van betekenis zijn voor de vorming van Arnhem. De cultuurhistorische elementen, die de dragers van de hoofdstructuur vormen, vinden hun oorsprong in één van de vier landschappelijke hoofdzones van Arnhem; de Stuwwal, de Gradiënt, de Riviergronden en de Poldergronden of in de Kern. Arnhem is één van de weinige steden in Nederland met deze mix aan landschappen en kenmerken.

De Cultuurhistorische Hoofdstructuur wordt gevolgd door een Cultuurhistorische Kansenkaart met tekst die weergeeft HOE met de samenhang om gegaan kan worden en naar welke ambities wordt gestreefd voor de toekomst. Of anders gezegd welke resultaten de gemeente wil behalen op het gebied van cultuurhistorie. De kansenkaart geeft aan waar kansen te

verzilveren zijn op de terreinen ruimtelijke ordening, economie, recreatie en toerisme.

In zijn essentie wordt gestreefd naar:

- Het continueren van de rijke en gevarieerde uitstraling van de Gradiënt ('Gelders Arcadië') met als ankers naar de kern: groene wiggen, beekdalen en radialen;
- Het doorontwikkelen van de onderlinge herkenbaarheid en leesbaarheid van de middeleeuwse, 19e eeuwse structuur en wederopbouwgebied binnen de compacte Kern;
- Het conserveren van het dynamische en 'ruige en ongeciviliseerde' karakter van de Riviergronden met daarbinnen kansen voor het versterken van de onderlinge samenhang en ontsluiten van 'verstopte' elementen;
- Het continueren van de structuur van de Stuwwal met de in zichzelf gekeerde terreinen;
- Het koesteren en versterken van de nog aanwezige elementen in de Poldergronden.

Naast deze sturing op de zones ligt er een kans om het militaire verleden van Arnhem, van romein tot luchtmobiele brigade, in samenhang te ontsluiten en dit verhaal te vertellen.

Met dit rapport is de basis gelegd om cultuurhistorie een centrale plek te geven in de gebiedsprocessen die zich binnen Arnhem afspelen. Met als doel de herkenbaarheid van het karakter en de oorsprong van Arnhem te versterken, zodat de stad aantrekkelijk blijft en de historie beleefbaar is voor haar inwoners, ondernemers en bezoekers.

1 INLEIDING

Voor u ligt de Cultuurhistorische Kansenkaart Arnhem. De gemeente Arnhem is bezig met de ontwikkeling van een structuurvisie. Voor de ontwikkeling van de structuurvisie wordt inbreng gevraagd vanuit de verschillende beleidsvelden binnen de gemeente. De afdeling Erfgoed wil de komende tijd haar 'agenda voor toekomstige ontwikkelingen' inbrengen bij deze discussie, via de 'Cultuurhistorische Kansenkaart Arnhem'.

Ambitie

Op dit moment hebben we de erfgoedkaart tot onze beschikking, waarop veel elementen uit het cultuurhistorische erfgoed van Arnhem vermeld staan. Op de erfgoedkaart staan objecten, structuren en gebieden die van cultuurhistorisch belang zijn. De kaart kent nog geen waardering en is niet geschikt om sturing te geven aan (gewenste) toekomstige ontwikkelingen. Daarnaast willen we onze inbreng te leveren aan de structuurvisie. Daarom hebben we de ambitie om een cultuurhistorische hoofdstructuur en kansenkaart te ontwikkelen, waarmee cultuurhistorie inbreng kan leveren aan de structuurvisie en aan toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen.

Opgave en doel

We hebben ons tot doel gesteld om een document te maken, waarmee we sturing kunnen geven en kansen kunnen verzilveren, die zich voordoen op de terreinen van ruimtelijke ordening, economie en recreatie en toerisme. Op transparante wijze geven

we aan de voorzijde van het proces aan wat we belangrijk en kansrijk vinden.

Om de ambitie te kunnen verwezenlijken is het van belang de informatie uit de erfgoedkaart om te zetten:

- Naar het juiste abstractieniveau dat passend is bij het doel / doelgroep.
- Naar een samenhangend geheel (van archeologie, historische geografie, historische bouwkunde en tijdsperiodes).
- In een herkenbaar kaartbeeld.
- In een navolgbare en inspirerende verhaallijn.
- In een inspiratiebron voor toekomst gerichte ontwikkelingen, die aanzet tot het ondernemen van acties.

Dit alles om cultuurhistorie een centrale plek te geven in de gebiedsprocessen die zich binnen Arnhem afspelen. Met als doel de herkenbaarheid van het karakter en de oorsprong van Arnhem te versterken, zodat de stad aantrekkelijk blijft/wordt voor haar inwoners, ondernemers en bezoekers.

Cultuurhistorische Hoofdstructuur en Kansenkaart

Cultuurhistorische Hoofdstructuur

De Erfgoedkaart is een kaart en databank van cultuurhistorische elementen in Arnhem. Het is een verzameling van elementen zoals kerken, fabrieken en historische wegen. Op basis van deze kaart heeft een 'waardering en selectie' plaatsgevonden om

Erfgoedkaart

Cultuurhistorische Hoofdstructuur

Cultuurhistorische Kanskaart

Erfgoedkaart
(feitelijk aanwezige cultuurhistorische waarden)

Cultuurhistorische Hoofdstructuur
(samenhang en verhaallijnen - bouwsteen structuurvisie)

Stuwwal Gradient Kern Riviergronden Poldergronden

*samenhang tussen fysieke
structuren (zones)*

*legenda-eenheden
hoofdstructuurkaart*

*samenhang in
structuur*

*anticiperen op
processen, zoals de
structuurvisie*

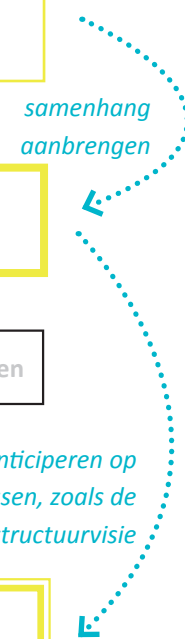
Cultuurhistorische Kanskaart
(ambities en ontwikkelkansen)

Stuwwal Gradient Kern Riviergronden Poldergronden

sturing tussen zones

cultuurhistorische ambities

sturing in zone

Schematische weergave van (het ontstaan van) de drie kaarten: Erfgoedkaart, Cultuurhistorische Hoofdstructuur en Cultuurhistorische Kanskaart.

tot een hoofdstructuur te komen. Voorwaarden bij de selectie waren: de structuren moeten fysiek zijn en een samenhangend geheel vormen én de structuren moeten van betekenis zijn voor de vorming van Arnhem. Het resultaat is een hoofdstructuur, die bestaat uit de dragers van Arnhem. De kaart waarop de hoofdstructuur is verbeeld, is sectoraal. Het is en blijft, ook in de toekomst, een beeld voor de lange termijn. Met dit beeld kan iedereen aflezen WAT uit de ontstaansgeschiedenis van de stad Arnhem, het karakteristieke Arnhem van nu (heeft ge)maakt.

Cultuurhistorische Kanskaart

De Cultuurhistorische Hoofdstructuur wordt gevolgd door een Cultuurhistorische Kanskaart met tekst die weergeeft HOE met de samenhang om gegaan dient te worden. Het beschrijft welke ambities worden nagestreefd voor de toekomst (tenminste voor de termijn van structuurvisie). Of anders gezegd welke resultaten de gemeente wil behalen op het gebied van cultuurhistorie. De Kanskaart is gebaseerd op de ambities van de gemeente en de ruimtelijke opgaven uit de structuurvisie en biedt zo volop kansen voor verdere uitwerking.

Fysieke structuren

De Cultuurhistorische Hoofdstructuur vormt samen met de Cultuurhistorische Kanskaart een bouwsteen voor de Structuurvisie. Het doel is om sturing te geven aan de fysieke (zichtbare) component van ruimtelijke ontwikkelingen, daarom bestaan de legenda's van de Cultuurhistorische Hoofdstructuur en de Kanskaart uit eenheden die hun ruimtelijke weerslag hebben.

Drie kaarten naast elkaar

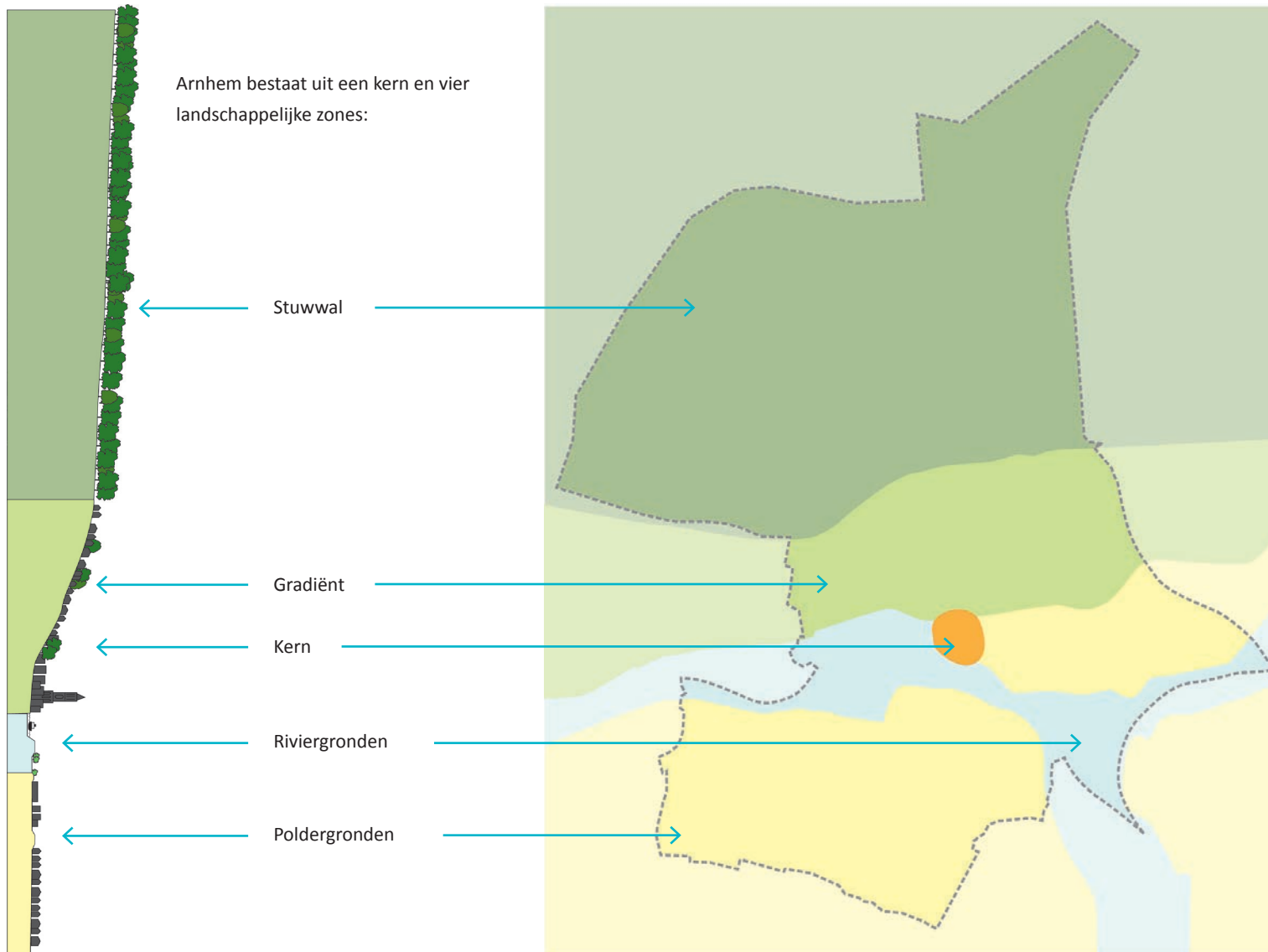
Het schema hiernaast geeft aan dat de producten Erfgoedkaart, Cultuurhistorische Hoofdstructuur en Cultuurhistorische Kanskaart naast elkaar staan en aanvullend zijn aan elkaar. Afhankelijk van het type vraagstuk of ontwikkeling kunnen de drie producten geraadpleegd worden.

Gezamenlijk proces

Voor de Cultuurhistorische Hoofdstructuur en de Kanskaart hebben allerlei deskundigen input gegeven. De deskundigengroep bestaat uit beleidsmedewerkers van de gemeente (disciplines erfgoed, stedenbouw en landschap, recreatie en toerisme, economie) en gebiedskenners uit Arnhem. Land-id heeft de kennis van de deskundigen verzameld aan de hand van werkateliers. Door het stellen van gerichte vragen, het ordenen van de informatie en het vertalen van de informatie naar kaarten en ambities heeft land-id de beide producten opgesteld. Ook de opstellers van de Structuurvisie zijn aangehaald om verwachtingen te delen en een goede link te leggen naar de Structuurvisie en beleid. Op deze manier is (gebiedskennis) optimaal ingezet, zijn ambities neergezet en voelen de betrokkenen zich mede verantwoordelijk voor (en mede eigenaar van) het resultaat.

Leeswijzer

In hoofdstuk 2 is de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van Arnhem weergegeven. In de toelichtende tekst kunt u lezen hoe de structuren en elementen met elkaar samenhangen. In hoofdstuk 3 vindt u de Cultuurhistorische Kanskaart. Daar leest u welke ambities we nastreven. In hoofdstuk 4 leest u een aantal aanbevelingen voor het vervolg.

2 CULTUURHISTORISCHE HOOFDSTRUCTUUR

Het landschap en de mens hebben Arnhem gevormd tot haar huidige verschijning, de stad ligt “verankerd” in haar omgeving. Binnen de gemeentegrenzen bevinden zich vier landschappelijke hoofdzones; de Stuwwal, de Gradiënt, de Riviergronden en de Poldergronden. De cultuurhistorische elementen, die de dragers van de hoofdstructuur vormen, vinden hun oorsprong in één van deze zones. Arnhem is één van de weinige steden in Nederland met deze mix aan landschappen en kenmerken.

Per zone wordt de cultuurhistorische hoofdstructuur toegelicht. Zo krijgt u een overzicht van die cultuurhistorische elementen die Arnhem, Arnhem maken.

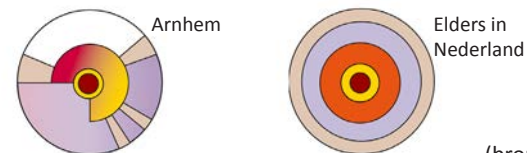
Arnhem door het landschap en de mens getypeerd

In het noorden van Arnhem, op de Stuwwal, liggen grote besloten beboste terreinen en open heidecomplexen. Een groot deel van het gebied heeft een militaire functie en lokaal bevindt zich bebouwing. Vanuit deze beboste vlakte stromen de beken richting de rivier en wordt het landschap meer open. De Gradiënt is van oorsprong een aantrekkelijke vestigingszone met grote hoogteverschillen. Tussen de stadswijken liggen “groene wiggen” die tot in het centrum reiken. De compacte historische kern van Arnhem, het hart van de huidige gemeente, ligt op het snijvlak van de gradiënt aan de Rijn. In de open rivierzone is het water vanzelfsprekend dominant. De oorspronkelijk brede zone met de Rijn en de IJssel en hun uiterwaarden is echter in de afgelopen eeuwen ingesnoerd door dijken. Achter de rivierdijken liggen

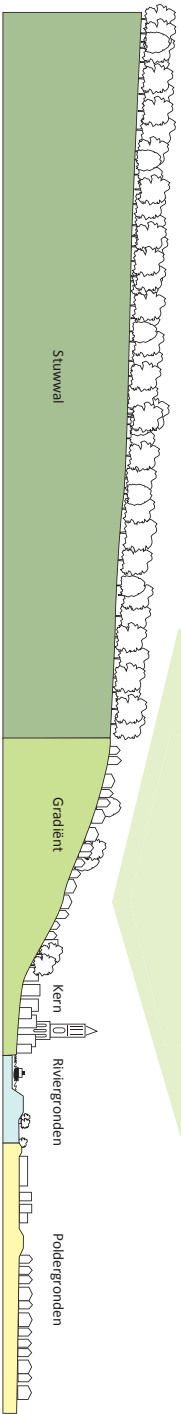
de vlakke en lage gronden, die eeuwen lang in agrarisch gebruik waren, maar nu grotendeels bebouwd zijn.

Arnhem tot stad ontwikkeld

Arnhem heeft haar vleugels vanuit de historische kern in de loop der jaren steeds verder over de omgeving uitgeslagen. Deze ontwikkeling is weergegeven in het schema hieronder. De compacte kern ligt op een strategische plek aan de Rijn, verankerd aan de Jansbeek. Vanaf haar stichting groeit Arnhem in schillen (zoals de meeste steden), maar alleen in noordelijke richting waar wijken van bescheiden grootte ontstaan zoals het Sonsbeekkwartier en het Burgemeesterskwartier. Vanaf 1900 worden woonwijken gebouwd op grote afstand van het centrum (bijvoorbeeld Geitenkamp). Kenmerkend is dat het reliëf sterk bepalend is voor de (steden)bouwkundige vormgeving. Ook wordt in de jaren '30 van de 20e eeuw de sprong over de rivier gemaakt (Malburgen), maar de nadruk van de stadsgroei ligt nog steeds op Arnhem-Noord. Op de poldergronden ten noorden van de Rijn en IJssel ontstaan nu ook grote wijken zoals Presikhaaf. Vanaf de jaren '70 worden er veel woningen in Arnhem-Zuid gebouwd, de bebouwing raakt zelfs bijna de gemeentegrens. De wijken zijn hier ingedeeld door de infrastructuur.

(bron: gemeente Arnhem)

Kaart Cultuurhistorische Hoofdstructuur

Stuwwal

- Grafheuvelcomplexen
- Radialen
- Ruimtevrangende activiteiten: zorginstellingen, militaire terreinen, natuurterreinen, recreatieparken, begraafplaatsen

Gradiënt

- Beken en sprengen - watermolens
- Verdwenen beken
- Buitenplaatsen en landgoederen
- Reliëfrijke stadswijken
- Rijke architectuur / Arnhems Blond
- Panorama's en zichtlijnen
- Spoorlijnen

Kern

- Historische kern
- (Eusebius-)kerk

Riviergronden

- Rivier met (verdwenen) havens
- Rivierdijken
- Bruggen
- Kleiwinning en steenfabrieken
- Gebied Slag om Arnhem
- IJssellinie met verdedigingswerken
- Limes met castellum

Poldergronden

- Wegen en zegen
- Historische dijken met wielen
- Linten met boerenerven en boomgaarden
- Woerden
- Terreinen met archeologische waarde
- Gemeentegrens

DETAIL KERN

- Historische kern
- Kern na WOII
- Kenmerkende gebouwen
- Verdwenen vestingwerken
- Singels met 'Arnhems Blond'
- Verdwenen 'wandeling van Heuvelink'
- Ontsluitingswegen
- Ondergrondse beken

De uitvergroete kaart van de Cultuurhistorische Hoofdstructuur vindt u in bijlage 1.

Niet zichtbare cultuurhistorie

Door verscheidene oorzaken zijn er elementen in Arnhem niet meer zichtbaar. Ze waren van oorsprong structurerend en passen naadloos bij de hoofdstructuur. De verdwenen elementen staan met die reden op de kaart als virtuele eenheden. Vanwege hun vormende factor in de Arnhemse geschiedenis bieden ze veel kansen voor de toekomst.

De Stuwwal en de eerste wegen die Arnhem verbinden met de omgeving.

Stuwwal

De essentie van deze zone typeren we als een groene deken, waarin verschillende elementen “verstopt” liggen. Zichtbare archeologie, een netwerk aan radialen, en elementen uit het militaire verleden bevinden zich in een natuurlijke rijkdom van de hoge en droge zone.

Al in de prehistorie trokken jagers over de hoog gelegen vlakten van de Veluwe. De oudste sporen -vuurstenen gereedschap-dateren van 70.000 jaar geleden. De eerste boeren vestigden zich ongeveer 3500 jaar geleden. Zij hebben grafheuvelcomplexen nagelaten. Lange tijd was kleinschalige landbouw hun belangrijkste activiteit. In de vroege middeleeuwen ontstond er daarnaast een bloeiende ijzerindustrie op de Veluwe, die van de zevende tot de negende eeuw een van de grootste van Noordwest-Europa moet zijn geweest. Door de houtkap voor de brandstof van de smeltovens, versterkt door overbegrazing (voornamelijk door schapen) en een verslechtering van het klimaat, vond massale ontbossing plaats. Tegen de 14e eeuw was het gebied grotendeels veranderd in schrale heide en zandverstuivingen. Vanaf de 15e eeuw kreeg de land- en bosbouw echter weer een nieuwe impuls van de geestelijkheid en vooral de opkomende landheren zoals de Hertogen van Gelre. De oppervlakte woeste grond werd hierdoor weer steeds kleiner en Arnhem werd ‘groen’. Nog steeds reikt het groen van de Veluwe tot bijna in het centrum. Oude wegen liggen in de droge dalen en laten zien hoe men van en naar Arnhem reist/reisde. Het Arnhemse buitengebied is ideaal voor militaire doeleinden, revalidatiecentra en sportterreinen; er is genoeg ruimte, een bosrijke omgeving en goede toegankelijkheid via de uitvalswegen.

Daarom richtte men langs de radialen terreinen in voor “ruimtevrugnende activiteiten”, kenmerkend door de verborgen ligging in de bossen. Transformatie vindt vooral plaats binnen de bestaande terreinen.

De cultuurhistorische hoofdstructuur van de Stuwwal bestaat uit radialen, ruimtevrugnende activiteiten en grafheuvelcomplexen.

Oude wegen verbinden als **radialen** de kern van Arnhem met Utrecht, Amersfoort, Zwolle, Harderwijk, Zutphen en Nijmegen. Vaak zijn de wegen ontstaan als schaapsdriften en werden later gebruikt als handelsroutes, zoals Hanzewegen en Hessenwegen. Ze liggen als een spinnenweb vanuit de kern verspreid over de omgeving. De erfgoedkaart laat een dicht netwerk van wegen zien, waarvan de meeste fijnmazige wegen buiten gebruik zijn geraakt. Slechts enkele wegen worden nu als uitvalswegen gebruikt; Utrechtseweg, Amsterdamseweg, Kemperbergerweg, Deelseweg, Apeldoornseweg, Hommelseweg, Rosendaalseweg, Velperweg en de Griftdijk naar Nijmegen. Deze regionale wegen staan op de hoofdstructuurkaart. Rijdend over de wegen beleeft men de reliëfrijke overgang van de Veluwe naar de stad en vice versa. De Koningsweg en de Schelmseweg verbinden oost naar west en kruisen de uitvalswegen.

De radialen vormen een zoneoverstijgende structuur en reageren verschillend op de zones Stuwwal, Gradiënt en Poldergronden. Vanuit de kern worden de wegen begeleid door bebouwing. In de Gradiëntzone langs de Amsterdamseweg, Utrechtseweg en Velperweg staan de huizen van de welgestelden. Op de Stuwwal worden vanaf de Schelmseweg de wegen als lanen begeleid door

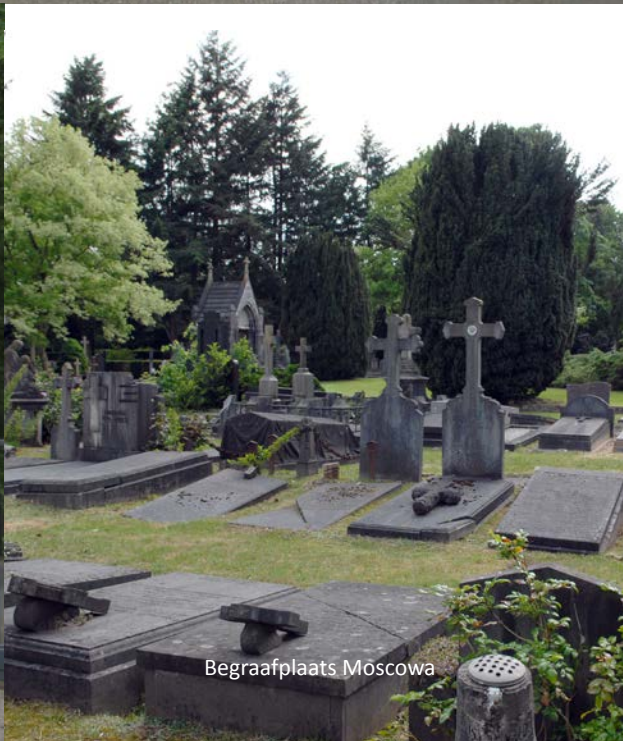
De radiaal Koningsweg doorkruist de groene stuwwal

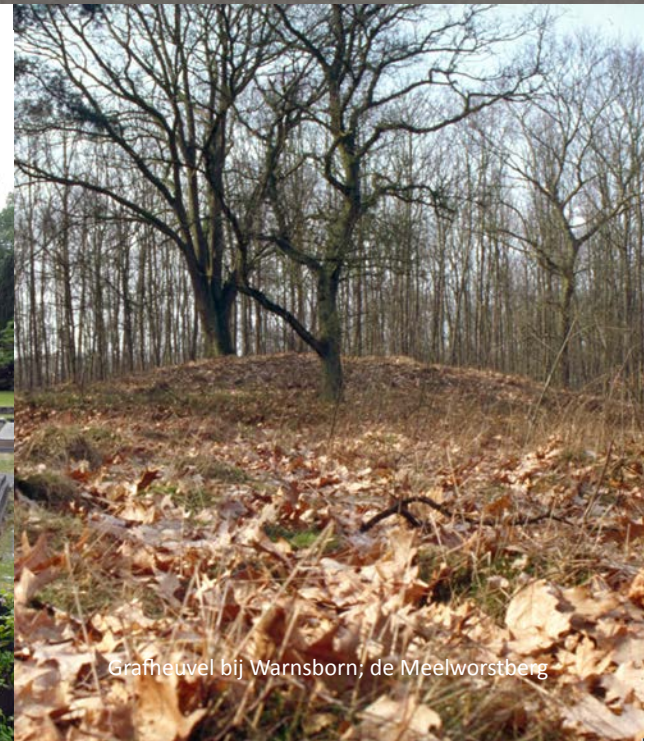
Bio-Vacantieoord

Entree militair terrein

Begraafplaats Moscowa

Grafheuvel bij Warnsborn; de Meelworstberg

het groen van de Veluwe. De laanstructuren zijn in de 20e eeuw opengebrouwen door het kappen van bomen, het verbreden van de weg en de aanleg van fietspaden.

De terreinen van de **ruimtevrerende activiteiten** liggen aan en langs de radialen. Kenmerkende terreinen zijn: militaire terreinen zoals de Oranjekazerne en vliegveld Deelen, natuurterreinen van Nationale Park de Hoge Veluwe en Geldersch Landschap, sport- en recreatieterreinen zoals Burgers' ZOO, het Openluchtmuseum en Papendal, zorginstellingen zoals Het Dorp en Kinder Revalidatiecentrum Bio Vacantieoord, en begraafplaats Moscowa. De terreinen zijn (soms letterlijk afgesloten met hekwerken en slagbomen) besloten en ontoegankelijk. De terreinen liggen veelal verscholen in de bossen, hun entrees liggen aan een zijweg van de radiaal. Het zijn complexen met een grote oppervlakte aan gebouwen en interne (infra-)structuren op het terrein, waarbij het 'groen' overheerst ten opzichte van de bebouwing.

Naast de uitgestrekte militaire terreinen zijn er militaire gebouwen van Fliogerhorst Deelen (uit de Duitse tijd), gecamoufleerd als boerderijen, die her en der over het gebied verspreid liggen. Deze objecten behoren tot het rijke militaire erfgoed van Arnhem, maar zijn als losse elementen niet structurend voor de ontwikkeling van Arnhem.

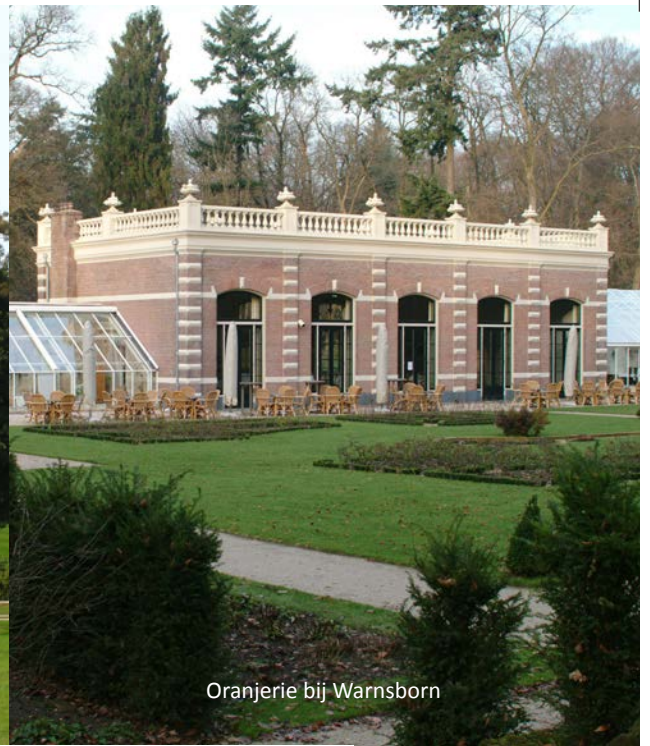
Kleine, niet begroeide **grafheuvels** liggen verspreid over de stuwwal. Ze duiden op de eeuwenoude bewoning van de zone. De ronde aarden heuvels werden aangelegd om een belangrijk persoon onder te begraven. Zowel op landgoed Warnsborn als bij Zonheuvel aan de Koningsweg liggen complexen met grafheuvels.

Jansbeek met watermolen

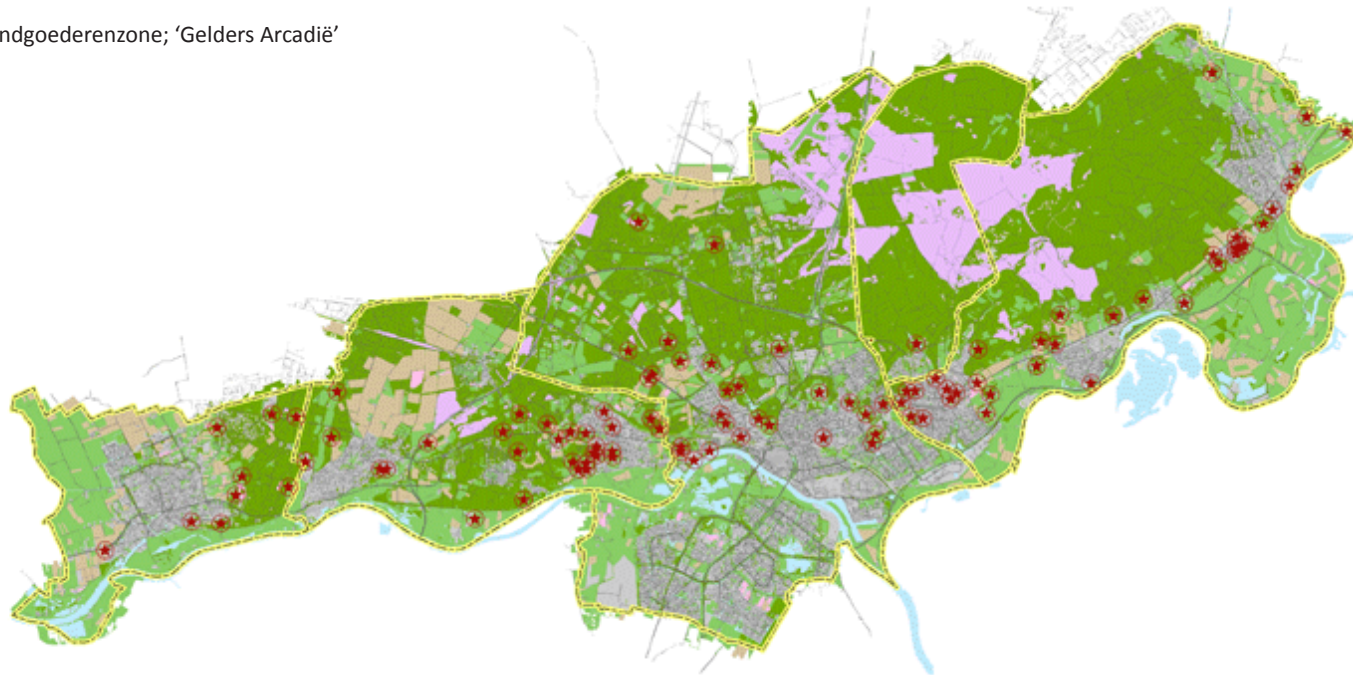

Sonsbeekvilla

Oranjerie bij Warnsborn

De landgoederenzone; 'Gelders Arcadië'

Gradiënt

De Gradiënt bevat een rijke blauw/groene/rode schakering aan beekdalen, landgoederen en parken, stadswijken en gebouwen, waarbij zichtbare hoogteverschillen een afwisseling aan open- en beslotenheid de overgang tussen de Veluwe en de Rijn vormen.

Van oudsher is de zone een vestigingsplaats, bestaande uit hoge en lage plekken met water voor mensen, vee en akkers. Het dorpje Arnhem aan een beek wordt voor het eerst in 893 na Christus vermeld. De beekdalen benadrukken de gradiënten in het landschap. De groene zone met verre gezichten op de zuidelijke omgeving vormt een goed uitgangspunt voor de aanleg van buitenplaatsen. In de 19e eeuw leidt de aanleg van het spoor tot de komst van welgestelden uit het westen en zo ontstond het 'Haagje van het Oosten'. Er ontstaat een uitgestrekt patroon van landgoederen en buitenplaatsen van Wageningen tot Rheden; het 'Gelders Arcadië'. In 1817 werd een begin gemaakt met de ontmanteling van de vestingwerken en Arnhem werd verfraaid door de aanleg van singels. Veel oud-indiëgangsters waardeerden het groene en reliëfrijke Arnhem, ze bouwden villa's aan de radialen zoals de Velperweg en de Utrechtseweg. Ook de latere stedenbouw en volkshuisvesting speelt in op de hoogteverschillen van Arnhem, dat reliëfrijke stadswijken oplevert.

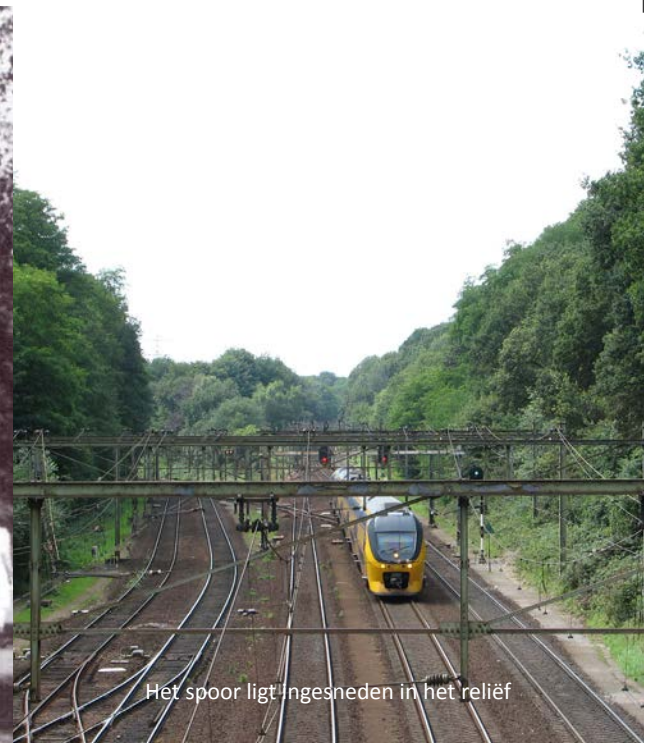
De cultuurhistorische hoofdstructuur van de Gradiënt bestaat uit beken en sprengen, landgoederen en buitenplaatsen, villa's met een rijke architectonische uitstraling, reliëfrijke stadswijken, panorama's en zichtlijnen en spoorlijnen.

Beken en sprengen ontspringen in het besloten bos. Naarmate ze richting de Rijn stromen worden de beekdalen breder en meer open. Het beekdal van de Jansbeek is de breedste van de dalen binnen de gemeente, vooral in de open weide aan de Zijpendaalseweg is de beek goed zichtbaar. Een aantal beken is ondergronds gebracht sinds de 19e eeuw, namelijk een deel van de Jansbeek (vanaf de spoordijk tot de Rijn), de Molenbeek en de Slijpbeek. Aan de Jansbeek staan de laatste watermolens van Arnhem. Om de aandrijving van de watermolens te verbeteren werden er beken gegraven, de zogenaamde sprengen. De bronnen, sprengkoppen, zijn te vinden op allerlei landgoederen; Angerenstein, Warnsborn en een flink aantal bij Sonsbeek en Zijpendaal.

Landgoederen en buitenplaatsen zijn vaak verankerd aan de beken, zoals Mariëndaal en Angerenstein. Het verschil tussen landgoederen en buitenplaatsen uit zich in het economisch nut (dit geldt voor landgoederen, bijv. agrarische activiteiten, zoals bosbouw) en woongenot (van toepassing op buitenplaatsen). Op de grote buitens staan statige woningen op zichtlocaties en is een grote diversiteit te vinden aan bijgebouwen, tuinen, open weiden en boscomplexen. Er is een grote variatie aan maat en schaal en een doorlopende afwisseling van open en besloten ruimtes. Rechte, strakke patronen van paden liggen over de landgoederen van bijv. Lichtenbeek en Klingelbeek. De romantische Engelse landschapstijl (sierlijke vormen) van de 19e eeuw is vooral in Sonsbeek en Zypendaal goed herkenbaar. De huidige landgoederen (stadsparken) en buitenplaatsen vormen als het ware groene wiggen op het grondgebied van Arnhem. Via het Sonsbeekpark reikt het groen tot bijna in het centrum,

Utrechtseweg

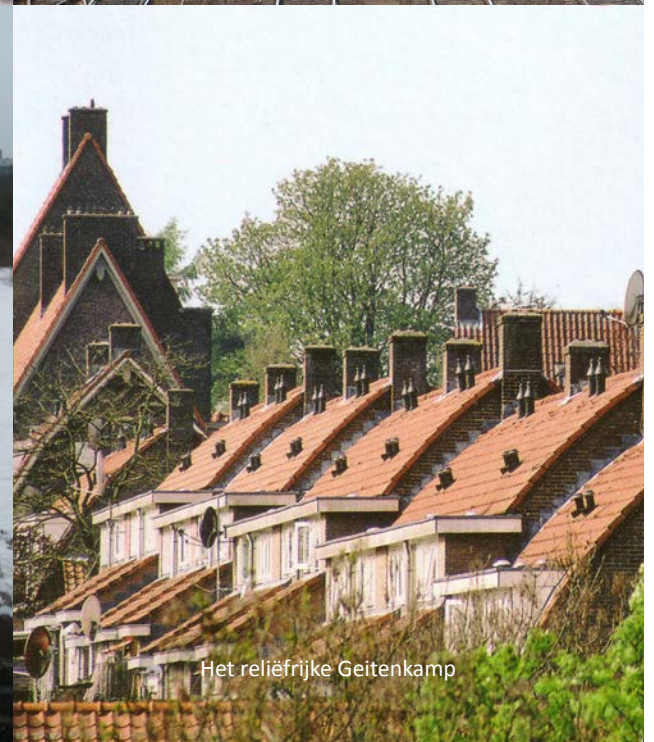
Het spoor ligt ingesneden in het reliëf

Voormalige buitenplaats Insula Dei

Hoogte 80 met uitzicht over Arnhem en omgeving

Het reliëfrijke Geitenkamp

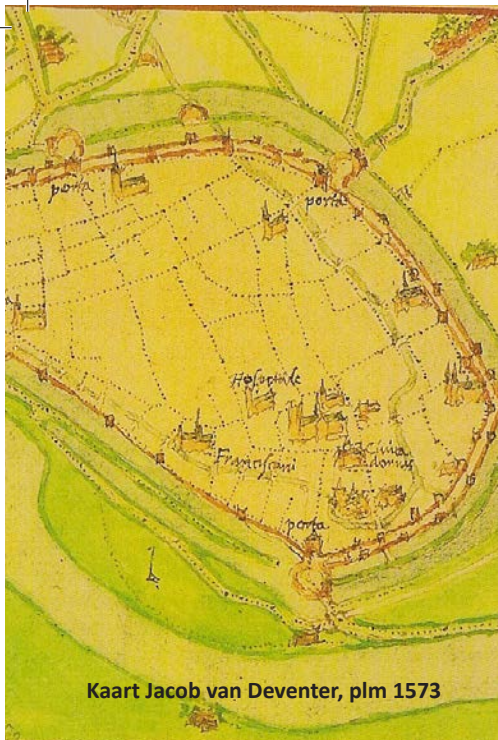
op 200 meter afstand kan men letterlijk de koeien zien grazen. De groene wiggen zijn geconserveerd door de aankoop van parken door de gemeente (Landgoed Sonsbeek werd in 1899 een openbaar park). Sommige buitenplaatsen zijn destijds gekocht door projectontwikkelaars, die er stadswijken hebben gebouwd: Geldersche Spijker, Molenbeke, Sterrenberg en Klarenbeek. Maar veel buitenplaatsen hebben hun verschijningsvorm met riante huizen en omringende parken behouden, ook al is hun functie veranderd door de vestiging van kantoren, bedrijven (bijv. KEMA) of andere instellingen. Zo functioneert landgoed Bronbeek momenteel als een Koninklijk Tehuis voor Oud-Militairen en een herdenkingsplek.

In de gradiëntzone bouwde de welgestelden **villa's met een rijke architectonische uitstraling** aan de doorgaande wegen, zoals de Utrechtseweg en de Velperweg. De huizen liggen parallel aan de hoogtelijnen met de bosrijke Veluwe in de rug en uitzicht over de Rijn en de komgronden.

Complete **reliëfrijke stadswijken** liggen op de steile gradiënt. Deze wijken zijn al aangeduid als rijksbeschermd stadsgezicht of als waardevol stedelijk gebied. Vanwege de hoogteverschillen zijn er veel specifieke stedenbouwkundige oplossingen toegepast in Arnhem. Zo liggen in de wijken Geitenkamp en het Burgemeesterskwartier veel straten parallel aan de hoogtelijnen. De ontsluitingswegen liggen vaak haaks op de hoogtelijnen.

De **panorama's en zichtlijnen** zijn onlosmakelijk verbonden met de kenmerkende hoogteverschillen van Arnhem, zoals bij de Stenen Tafel bij Klarenbeek. Bij het ontwerpen van buitenplaatsen zijn panorama's benut en vaak benadrukt door een laan.

De **spoorlijnen** ter hoogte van de gradiënt liggen ingesneden in de uitlopers van de stuwwal. Dit is goed te zien aan de "Rhijnspoorweg" Utrecht – Arnhem – Deventer, vanuit de coupé ziet men de flanken van de stuwwal en vervolgens bevindt men zich ter hoogte van Heijenoord in een soort gang richting het station. Aan de randen van Sonsbeek, Klarendal en het Spijkerkwartier ligt de spoorlijn verhoogd en vormt ze een barrière in de stad.

Kaart Jacob van Deventer, plm 1573

Kaart van Nicolaes van Geelkercken 1639

Topografische kaart 1930

Topografische kaart 2000

Sabbspooort

De singel

Arnhem Blond

Kern

De historische kern van Arnhem ligt als bestuurstad en marktplaats op het kruispunt waar zones elkaar ontmoeten. Ze is verankerd door de beken, singels en een radiaal stratenpatroon in een groene omgeving.

Arnhem, ontstaan aan de Jansbeek, kreeg in 1233 stadsrechten, waardoor de stad (verplicht) muren aanlegde ter verdediging en bescherming in tijden van oorlog. De stad ligt op een strategische plek voor strijd, maar ook voor economische activiteiten. De haven en de pleinen als de Korenmarkt duiden op een bloeiende handel. Ondanks de ontmanteling van de vestingwerken in de 19e eeuw is de kern compact gebleven. Het centrum wordt omringd door singels met neo-classicistische huizen, het 'Arnhems Blond'. In het centrum zie je de verscheidene bestuursvormen in de loop der jaren af aan de gebouwen: kerken, kloosters, stadhuis, paleis van Justitie en het provinciehuis. De Eusebiuskerk vormt al sinds de 15e eeuw een landmark voor Arnhem en omgeving. In de Tweede Wereldoorlog wordt de Eusebiuskerk en een deel van het centrum ernstig beschadigd (de Slag om Arnhem) met herbouw en typische wederopbouwarchitectuur als gevolg. Sindsdien is er in dit deel van de kern een constante transformatie in de stedenbouw.

De cultuurhistorische hoofdstructuur van de Kern bestaat uit vestingwerken, historische kern(en), singels, Arnhems Blond, gebied de Slag om Arnhem, Eusebiuskerk en ontsluitingswegen.

De compactheid van de historische kern is te danken aan de **vestingwerken**, die in de Middeleeuwen bestonden uit een stadsmuur met torens en een gracht. Later werden ze getransformeerd tot bastions, stadswallen met lunetten, hoornwerken en bolwerken. Eeuwenlang hebben de vestingwerken dienst gedaan als verdediging van de stad, tot in 1817 de ontmanteling ervan begon. De Sabelspoort is een van de weinige relicten. In de ondergrond van het centrum zijn restanten van de vestingwerken uit 1560, 1650 en 1730 terug te vinden.

De **historische kern** kenmerkt zich door smalle straatjes met een onregelmatig patroon en historische panden met een kleine korrelgrootte en decoratieve details. De pleinen vormen de weinige open ruimtes in de kern. De Korenmarkt en de Markt vormen al sinds de Middeleeuwen de plek waar mensen samen komen, vroeger als marktplaats nu als uitgangsplek.

De kern wordt omrand door de groene **singels** met waterpartijen en fonteinen, die aangelegd zijn op de plaats waar de vestingwerken zijn ontmanteld. Aan de binnen- en buitensingels staan veelal wit getinte neoclassicistische huizen, gekenmerkt door een kleur- en materiaalgebruik dat ook wel wordt aangeduid met "**Arnhems Blond**". De singels met hun bebouwingswand vormden oorspronkelijk een 'wandeling' rond de stad (de 'wandeling van Heuvelink'). In dit rondje zijn in de loop der jaren echter op veel plaatsen gaten gevallen, zoals aan de Eusebiusbinnensingel en bij het Gele Rijders Plein.

Eusebiuskerk

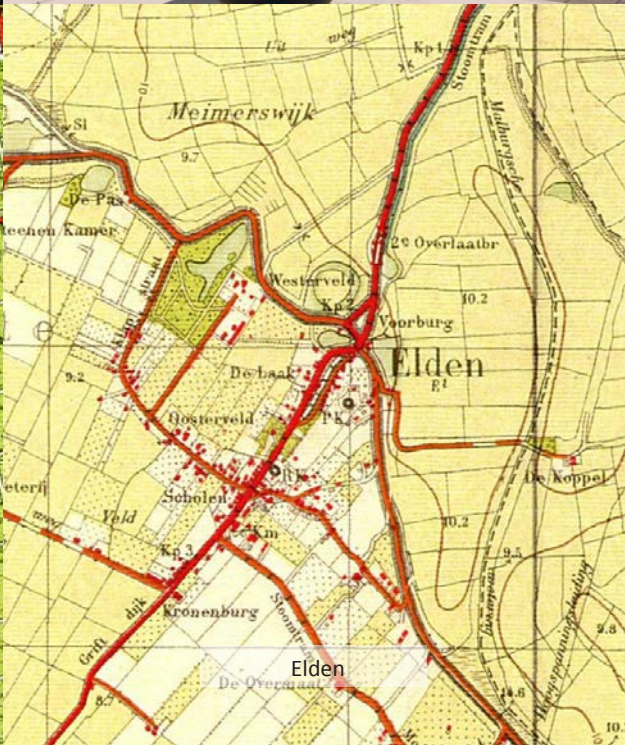
Palais van Justitie

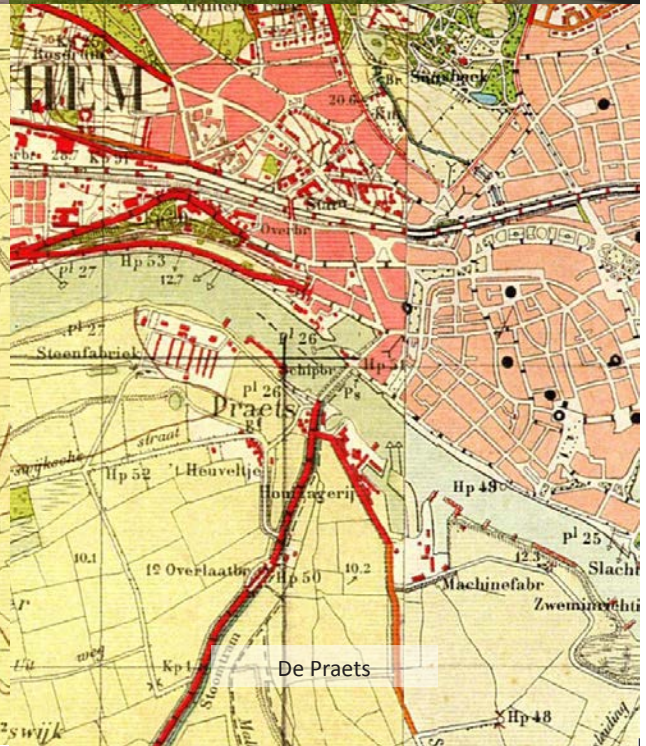
Provinciehuis

Schaarsbergen

Elden

De Praets

Drie belangrijke tijdslagen in de Kern:

oranje - middeleeuwen

paars - 19e eeuw

rood - wederopbouw

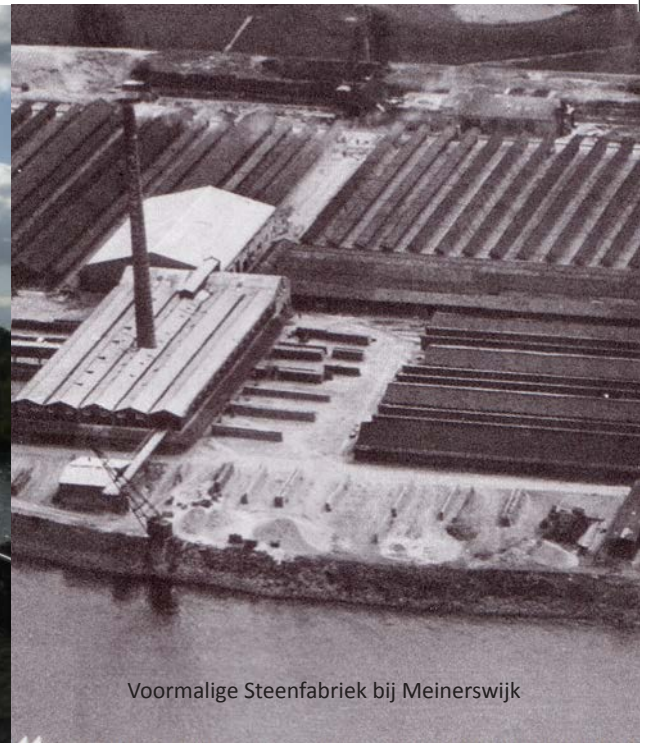
De Tweede Wereldoorlog heeft veel oorlogsschade tot gevolg gehad, hierdoor is een schaalverschil ten opzichte van de middeleeuwse kern ontstaan. Het gebied de **Slag om Arnhem** is geconcentreerd bij de John Frostbrug. De schaal van de gebouwen is groter dan het middeleeuwse deel en de moderne architectuur steekt af tegen de historische bebouwing. Ook de oost-westverbindingstraten, zoals de Weerdjesstraat, zijn aanzienlijk verbreed. De toen zwaar beschadigde **Eusebiuskerk** staat symbool voor de wederbouw na de Tweede Wereldoorlog. Ze vormt het beeldmerk van het silhouet van Arnhem.

Vanuit de singels waaieren de **ontsluitingswegen** uit als radialen richting de Veluwe en over de Rijn. De radialen verbinden de kern met haar omgeving; de Stuwwal, de Gradiënt, de Riviergronden en de Poldergronden. Zie ook paragraaf Stuwwal/radialen.

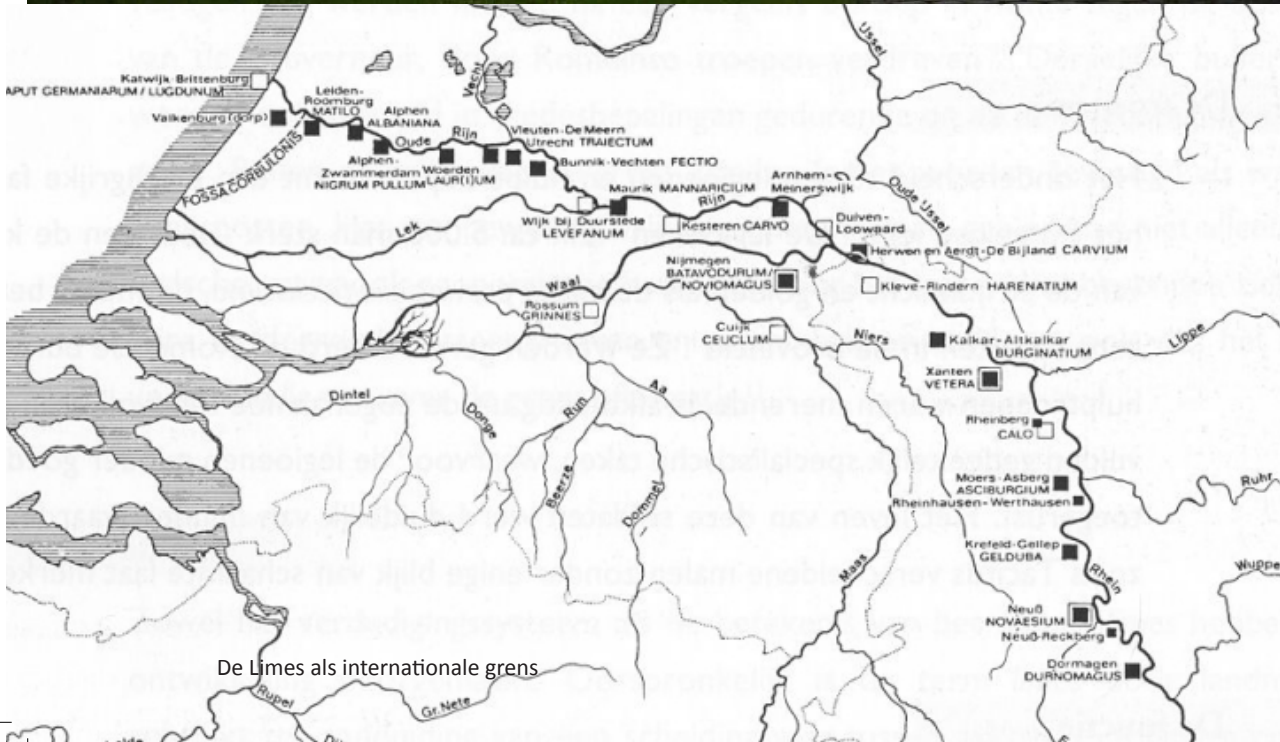
Rondom het historische centrum van Arnhem bevinden zich meer historische kernen van agrarische oorsprong: De Praets, Elden, Schaarsbergen en Deelen. Het oorspronkelijke Malburgen is niet meer zichtbaar door de aanleg van de A325 (ter hoogte van de Huissense Dijk). De meeste kernen zijn klein gebleven ten opzichte van Arnhem, ze onderscheiden zich van hun omgeving door een kerk met omringende historische bebouwing.

De Rijn vanaf de kade

Voormalige Steenfabriek bij Meinerswijk

De Limes als internationale grens

De uiterwaarden van Meinerswijk

Riviergronden

De dynamische riviergronden kenmerken zich door de Rijn en IJssel, die militaire grenzen en delfstoffenbronnen vormen, en als transportaders stromen door een laag gelegen, waterrijke en weidse zone.

De rivieren Rijn en IJssel vormen de grens tussen de hoge, droge gronden en de laag gelegen, natte Betuwe. De Rijn heeft zich vaak verlegd en ligt sinds 1536, door menselijk ingrijpen door het afsnijden van de grote Rijnbocht, op zijn huidige plek, waardoor de stad een handelscentrum kon worden.

In de zone is een duidelijke splitsing van de Rijn te zien in; een splitsing in de Nederrijn en IJssel. Daarbij fungeren de Rijn en IJssel als economische, militaire en natuurlijke dragers. Over de rivieren transporteert men delfstoffen en handelswaren, de rivierzone is letterlijk een inkomstenbron. Door de groeiende stad had men in de 19e eeuw veel bakstenen nodig, wat leidde tot een toename van kleiwinning in de open uiterwaarden.

Al vanaf de Romeinse tijd werden de rivieren als grens gebruikt; zoals de grens van het Romeinse Rijk en de grens tussen Gelre en Pruisen. In de jaren '30 wordt de 'sprong over de rivier' gemaakt door de aanleg van een vaste Rijnbrug en de aanleg van de wijk Malburgen. Vanaf die tijd fungeert de Rijn ook in de 'mental map' als grens, namelijk tussen Arnhem-Noord en Arnhem-Zuid.

De rivieren doen nu dienst als belangrijke verbinding in de Ecologische Hoofdstructuur De uiterwaarden en de kleiwinplassen fungeren daarbij als natuurgebieden en deels als rivierpark bij Meinerswijk.

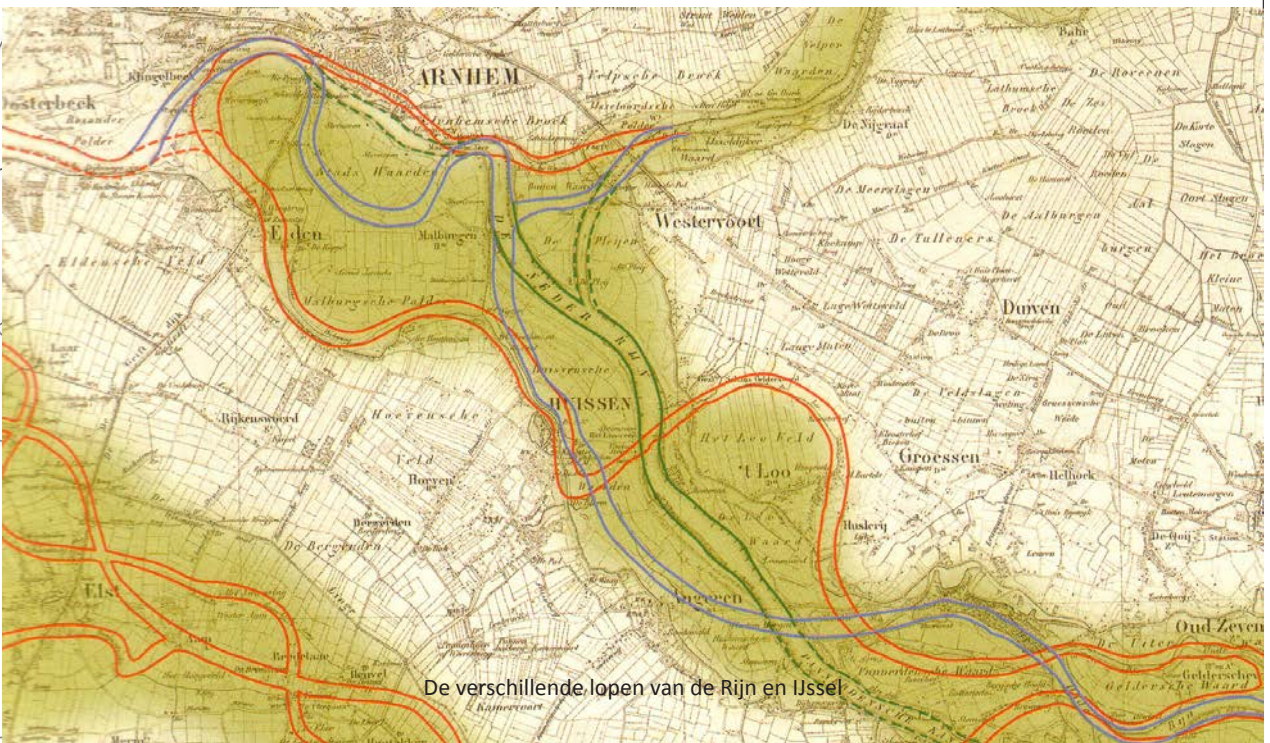
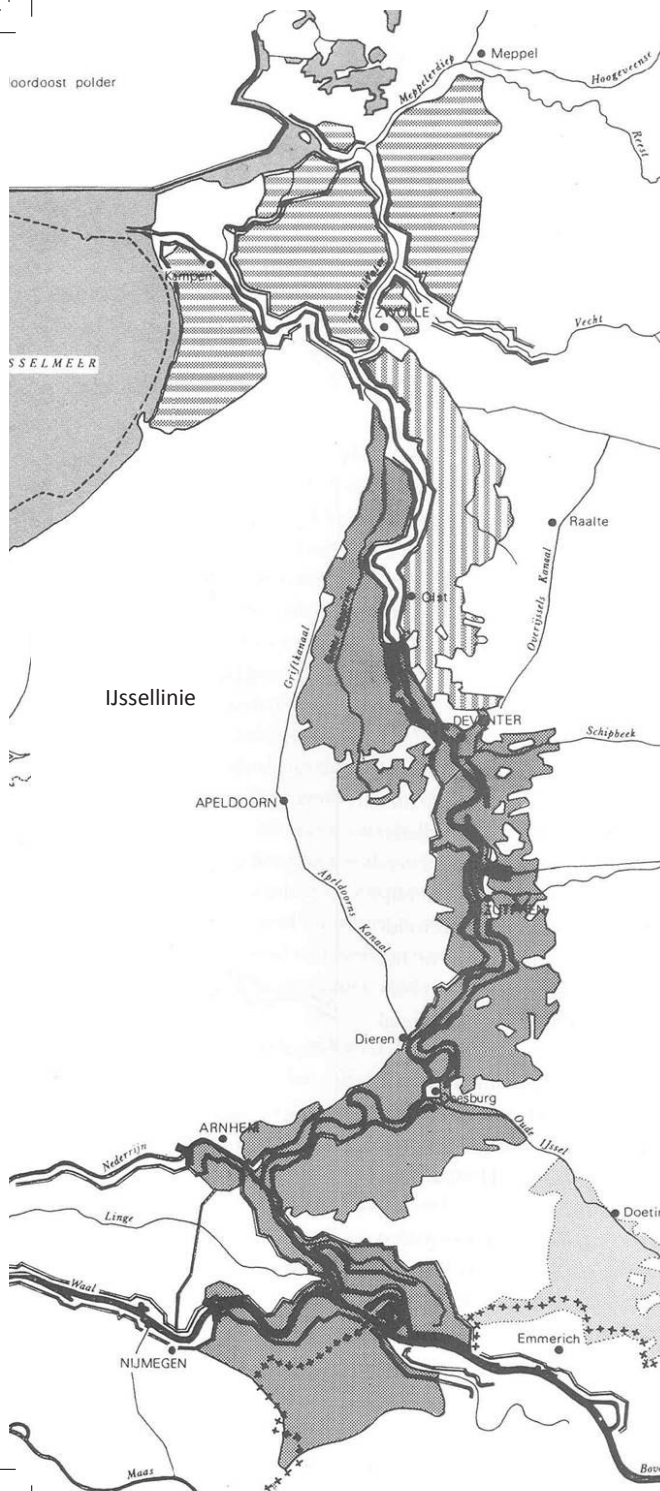
Transformatie vindt plaats door onder andere natuurontwikkeling en het programma Ruimte voor de Rivier.

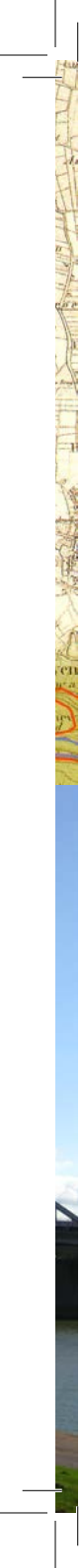
De cultuurhistorische hoofdstructuur van de Riviergronden bestaat uit de Rijn met havens, kleiwinplassen, steenfabrieken, Limes, gebied Slag om Arnhem, IJssellinie en bruggen.

Met zijn brede en bochtige waterloop vormt de **Rijn met haar havens** de drager van deze waterrijke zone. De oorspronkelijke haven van Arnhem is nog herkenbaar aan het kunstwerk met de blauwe golven. De robuuste **rivierdijken** aan de zuidelijke oever en de stuwwalrand aan de noordelijke oever tonen het huidige ingesnoerde kader van de rivieren.

De **plassen** in de uiterwaard Meinerswijk, de Rosandepolder en de Immerlooplas zijn de resultanten van kleiwinning. Langs de rivier staan nog enkele **steenfabrieken** met hoge schoorstenen. De overgebleven steenfabrieken staan in de open uiterwaarden van Meinerswijk, die nu deels als park functioneren.

De rivierzone heeft een rijk militair verleden, waarbij de Rijn als grens in verschillende tijden heeft gediend. De **Limes** is de internationale grens van het Romeinse Rijk en is nu een archeologische zone van Europese betekenis. Het castellum was een Romeins fort dat bij Meinerswijk aan een voormalige Rijn bocht lag. De grondwerken en gracht zijn de overblijfselen van de archeologische opgraving van het castellum. Ook in de Tweede Wereldoorlog werd de rivier een militaire grens in de **Slag om Arnhem** (zie paragraaf kern). "Een brug te ver" is onuitwisbaar uit de Arnhemse geschiedenis en heeft een mondiale bekendheid.

De **IJssellinie** uit de Koude Oorlog (maar ook uit de 19e eeuw en WO II) vormt een lint van militaire verdedigingswerken langs de IJssel en een deel van de Rijn. De linie bestond uit diverse waterwerken (o.a. defensiedijken, doorlaatwerk, stuwen en sluizen), kazematten, geschutskoepels, bunkers en inundatiegebieden. Fort Westervoort, een zeer duidelijk herkenbare bunker, staat langs de Pleijroute (N325) ter hoogte van de Westervoortse Dijk. In de polders Rosande en Meinerswijk zijn ook nog een groot aantal objecten (bunkers, kazematten, doorlaatwerken) en structuren (dijken, wegen) te vinden.

De Rijn is ingesnoerd door de bebouwing aan de noordzijde en vormt de fysieke scheiding tussen Arnhem-Noord en –Zuid; de grens in de dubbelstad. De **bruggen** (Nelson Mandelabrug, John Frostbrug en Andrej Sacharovbrug) zijn het symbool voor de sprong over de rivier, de verbinding tussen Noord en Zuid.

Arnhem-Zuid voordat het grotendeels bebouwd werd (1945)

Weg met boerderij bij Rijkerswaard

Huissense Dijk

Poldergronden

De laaggelegen vlakke poldergronden vormen een autonoom woongebied met slechts enkele relictten uit het voormalige agrarische landschap.

De polders ten zuiden van de Rijn zijn laag gelegen en stonden onder invloed van de rivier, waardoor de gronden zeer vruchtbaar waren. In deze uiterwaarden, de zogenaamde stadswaarden, liet men vee grazen en in het rijke agrarische landschap werden gewassen verbouwd en fruit geteeld. Door de aanleg van uitgestrekte woonwijken (vanaf de jaren '30 tot nu) is het ensemble van het agrarische landschap nauwelijks nog herkenbaar binnen de gemeentegrenzen. De autonome stedenbouw en architectuur waren niet gericht op de ondergrond, waardoor het polderlandschap is weggevaagd in grote delen van Arnhem-Zuid en ten noorden van de rivieren (het Broek en Presikhaaf).

De cultuurhistorische hoofdstructuur van de Poldergronden bestaat uit historische dijken en wielen, wegen en zegen, boerenerven met boomgaarden, woerden en terreinen met archeologische waarde.

De smalle **historische dijken en wielen** (dijkdoorbraken) laten zien hoe de Rijn door het gebied heeft geslingerd en uiteindelijk is ingesnoerd. De meest herkenbare historische dijk is de Huissense Dijk, die nu als fietspad in gebruik is. Waar de dijk overgaat in de Drielse Dijk bij Elden buigt de dijk om enkele wielen.

Wegen en zegen (waterlopen) vormen samen met de smalle dijken de historische lijnen in het voormalige agrarische landschap. De belangrijkste lijn wordt gevormd door de Grift, die samen met de Griftdijk, de historische waterverbinding tussen Arnhem en Nijmegen vormden. De brede en dominante A325 heeft deze functie overgenomen. De smalle wegen en zegen liggen als rechtlijnige elementen tussen de bebouwing van Arnhem-Zuid. Goede voorbeelden zijn de Mooie Weg en de Eldense Zeeg. Aan deze lijnen liggen ook de **boerenerven met boomgaarden**.

De **woerden** (huisterpen in het rivierengebied) en de **terreinen met archeologische waarde** (bijvoorbeeld donken/rivierduinen) duiden op eeuwenoude bewoning en zijn als ondergrondse structuur van belang voor de hoofdstructuur van Arnhem. Langs de zuidelijke gemeentegrens en in de wijk Schuygraaf liggen verscheidene archeologische relictten.

De Limes buigt van de Rijn af richting Nijmegen en doorsnijdt de Poldergronden (zie Riviergronden).

Een verbeelding van de ambities en mogelijkheden in de Rivierzone.

3 CULTUURHISTORISCHE KANSENKAART

Door haar agenda kenbaar te maken en sturing te geven aan ruimtelijke opgaven (bijv. de Structuurvisie) kan de gemeente kansen verzilveren, die zich voordoen op de terreinen van ruimtelijke ordening, economie en recreatie en toerisme.

In dit hoofdstuk hebben we beschreven welke cultuurhistorische ambities we nastreven voor de toekomst. Dit streven dient als kader voor ontwikkelingen, met inspiratie en ruimte voor afwegingen, en is verdeeld over drie niveaus:

- *Ambitie voor geheel Arnhem (sturen tussen en in zones);*
- *Ambitie per zone (en binnen de zone per kenmerkende drager/legenda-eenheid);*
- *Dynamiek/ontwikkelingen per zone en de bijbehorende cultuurhistorische ambities.*

Ambitie voor geheel Arnhem

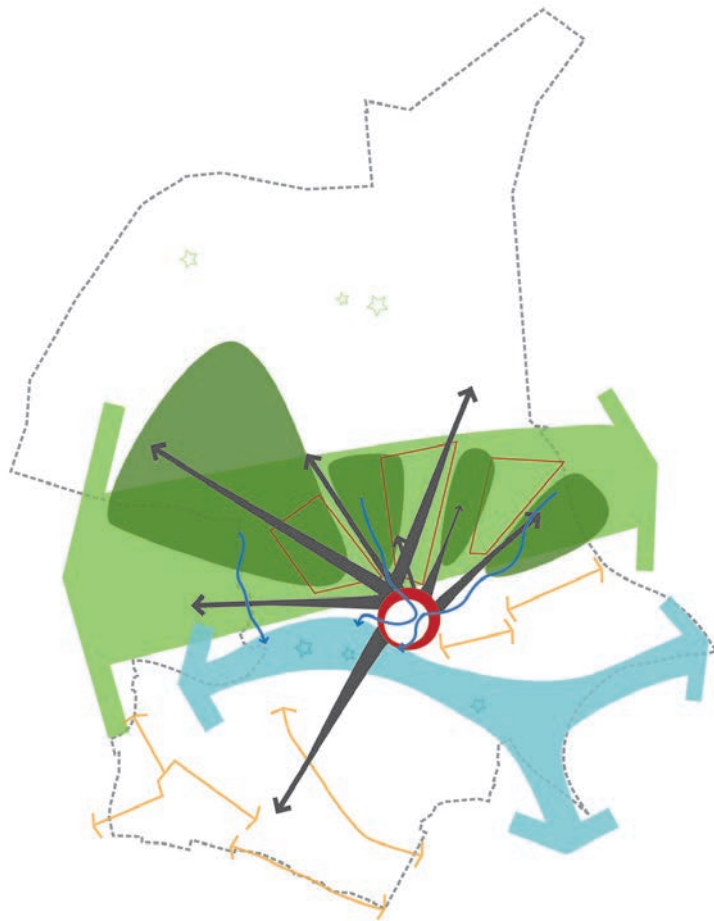
De cultuurhistorische ambitie op het niveau van heel Arnhem richt zich op de verschillen tussen de landschappelijke zones onderling (Stuwwal, Gradiënt, Kern, Riviergronden en Poldergronden), want juist die verschillen maken Arnhem tot de stad die het is. Ze liggen ten grondslag aan het ontstaan en de ontwikkeling van Arnhem en hebben het menselijk gebruik (en dus de cultuurhistorie) beïnvloed. Zo steekt de relatief eenvormige en monotone ledigheid van de Stuwwal met de in zichzelf gekeerde terreinen af tegen de gevarieerde rijkdom van de Gradiënt bestaande

uit landgoederen, beekdalen en op reliëf geënte woonwijken. De compacte Kern met zijn middeleeuwse, 18-19^e eeuwse en wederopbouwdeel is met deze zones verankerd via de dalen van de beken en de lijnen van de (radiale) wegen. Aan de zuidzijde maakt de Kern contact met de Riviergronden, dat een dynamische en ongestructureerd ogende karakter heeft en waarin ‘verstopte’ elementen liggen. De dijken vormen de scherpe grens met de Poldergronden waarbinnen de bebouwing nog slechts enkele relicten als oude wegen en waterlopen aanwezig zijn die inzicht geven in de ontwikkelingsgeschiedenis.

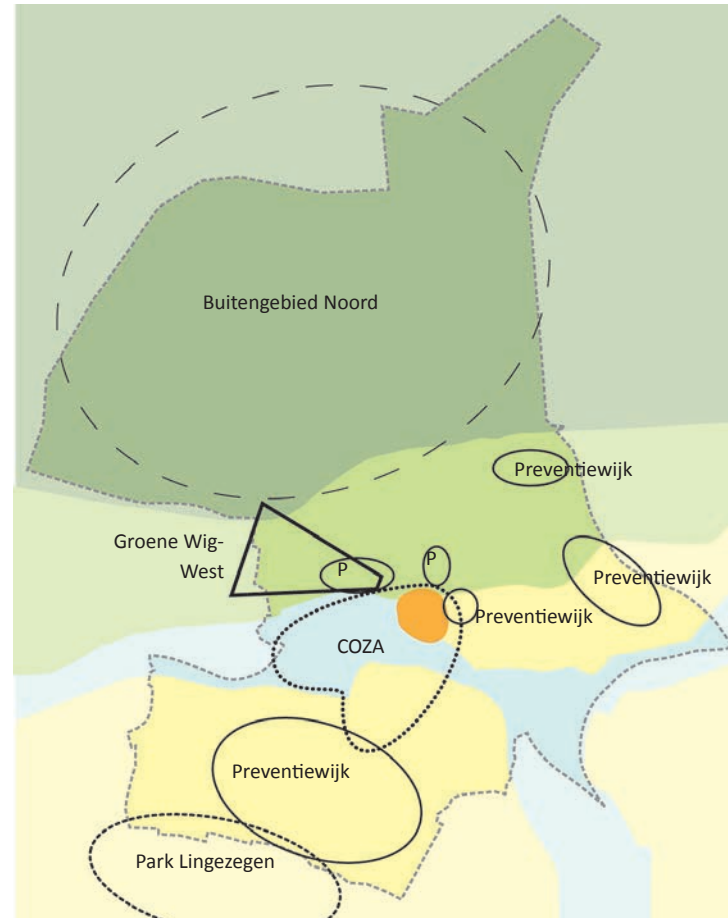
Het meest wezenlijk daarbij zijn de zones Gradiënt, Kern en Rivierzone. Deze drie zijn ‘dragend’ voor Arnhem, omdat ze de sterkste samenhang hebben wat ook tot uiting komt in de aanwezigheid van cultuurhistorisch van betekenis zijnde structuren en ensembles. Bovendien zijn zowel de Gradiënt als de Riviergronden onderdeel van een doorgaande structuren die ook van grote betekenis zijn voor de cultuurhistorische samenhang op regionaal, nationaal en internationaal verband, zoals het ‘Gelders Arcadië’, de IJssellinie, de Slag om Arnhem en de Limes. De Kern heeft een regionale cultuurhistorische betekenis als markt- en bestuurcentrum.

In zijn essentie wordt gestreefd naar:

- Het continueren van de rijke en gevarieerde uitstraling van de Gradiënt (‘Gelders Arcadië’) met als ankers naar de kern: groene wiggen, beekdalen en radialen;
- Het doorontwikkelen van de onderlinge herkenbaarheid en

Schematische weergave van de ambities voor geheel Arnhem.

De gebiedsopgaven, onder andere benoemd vanuit de integrale agenda voor de Structuurvisie.

leesbaarheid van de middeleeuwse, 19e eeuwse structuur en wederopbouwgebied binnen de compacte Kern;

- Het conserveren van het dynamische en ‘ruige en ongeciviliseerde’ karakter van de Riviergronden met daarbinnen kansen voor het versterken van de onderlinge samenhang en ontsluiten van ‘verstopte’ elementen;
- Het continueren van de structuur van de Stuwwal met de in zichzelf gekeerde terreinen;
- Het koesteren en versterken van de nog aanwezige elementen in de Poldergronden.

Naast deze sturing op de zones ligt er een kans om het militaire verleden van Arnhem, van romein tot luchtmobiele brigade, in samenhang te ontsluiten en dit verhaal te vertellen.

Dynamiek geheel Arnhem

Op het niveau van Arnhem als gemeente is er allerlei dynamiek te verwachten; daarom zijn een aantal specifieke gebiedsopgaven benoemd in de structuurvisie, zoals COZA*¹ en de preventiewijken*². Hieronder lichten we de belangrijkste cultuurhistorische ambitie toe. In de preventiewijken en prachtwijken (of krachtwijken), zoals Klarendal, Het Arnhemse Broek, Presikhaaf en Malburgen, is veel dynamiek te verwachten. De wijken liggen verspreid over verschillende zones, en worden daarom in de volgende paragrafen behandeld.

Op het niveau van Arnhem als geheel is vanuit deze grote ontwikkelingsopgave een onderstaande hoofdpoging te formuleren. Tussen de kern en de rivier is een spanning merkbaar, die van belang is voor ruimtelijke ontwikkelingen. De spanning uit zich in contrasten tussen stedelijkheid en openheid, tussen de

robuuste rivier en de industriële oever en tussen Arnhem-Noord en Arnhem-Zuid.

Het cultuurhistorisch streven is om deze contrasten te behouden en te benutten in ontwikkelingen. Het asymmetrische karakter tussen de noordoever met de kern van Arnhem en de zuidoever met het ongeciviliseerde blauw/groene karakter en de verborgen elementen blijft hiermee behouden. Daarbij zien wij een ontwerp-opgave voor zowel de rivier als militaire grens (de verdediging van Arnhem), als de wijze waarop de kern kan reageren op het water. Dit geldt ook voor het benutten van het robuuste en industriële karakter van het gebied in de herontwikkelingsopgaven van de gebieden langs de rivier.

**1. COZA staat voor Centrale OntwikkelingsZone Arnhem; de overkoepelende visie op de diverse gebiedsontwikkelingen in het hart van de stad. Het gaat om één samenhangende ruimtelijke strategie voor de ruimtelijke ingrepen in het hart van de stad aan weerskanten van de rivier. Ingrepen, die gestalte krijgen in meerdere projectgebieden en over een lange periode. Vanwege het primaire belang van een samenhangende regie voor het totale hart van de stad voegt de structuurvisie de binnenstad toe aan het COZA-gebied.*

**2. De preventiewijken zijn geselecteerde wijken die om preventieve aanpak vragen. Door in te spelen op vernieuwing, herstructurering of transformatie, met een focus op kwaliteit van de woningvoorraad en de openbare ruimte, wordt voorkomen dat het zogenaamde ‘aandachtswijken’ worden.
(bron: integrale agenda structuurvisie, concept november 2009)*

Cultuurhistorische Kanskaart

Stuwwal

grafheuvels conserveren en markeren

radialen versterken en fijnmazig netwerk inzetten voor recreatief gebruik

binnen terreinen accenten versterken en poorten zichtbaar houden

Gradiënt

continueren uitstraling 'Gelders Arcadië'

beken en sprengen versterken

groene en rode wiggen koesteren en versterken

Kern

continueren compacte kern

relatie met rivier versterken

'wandeling van Heuvelink' complementeren

dooradering van beken

militair verleden zichtbaar maken

Riviergronden

continueren blauw/groene zone

verborgen elementen ontsluiten

rivier als militaire grens beleefbaar maken

samenhang tussen elementen versterken

Poldergronden

elementen behouden en versterken

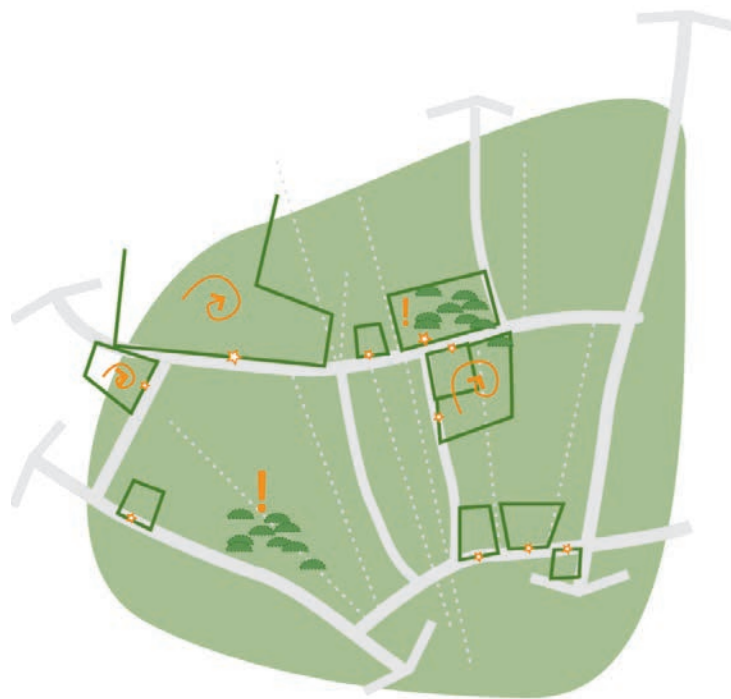
samenhang tussen elementen versterken

versterken van radialen, reagerend op elke zone

Gemeentegrens

grafheuvels conserveren en markeren

radialen versterken en in verval geraakte radialen inzetten voor recreatief gebruik

binnen terreinen accenten versterken en poorten zichtbaar houden

Schematische weergave van de ambities voor de Stuwwal

Voortbouwen op het militaire karakter.

Het verborgene beleefbaar maken; bunker Fliegerhorst Deelen.

Ambitie Stuwwal

De essentie van deze zone typeren we als een groene deken, waarin verschillende elementen “verstopt” liggen. Zichtbare archeologie, een netwerk aan radialen, en elementen uit het militaire verleden bevinden zich in een natuurlijke rijkdom van de hoge en droge zone.

De cultuurhistorische ambitie is gericht op het continueren van de structuur van de Stuwwal met de in zichzelf gekeerde terreinen liggend aan de radialen.

Daarbij streven we naar:

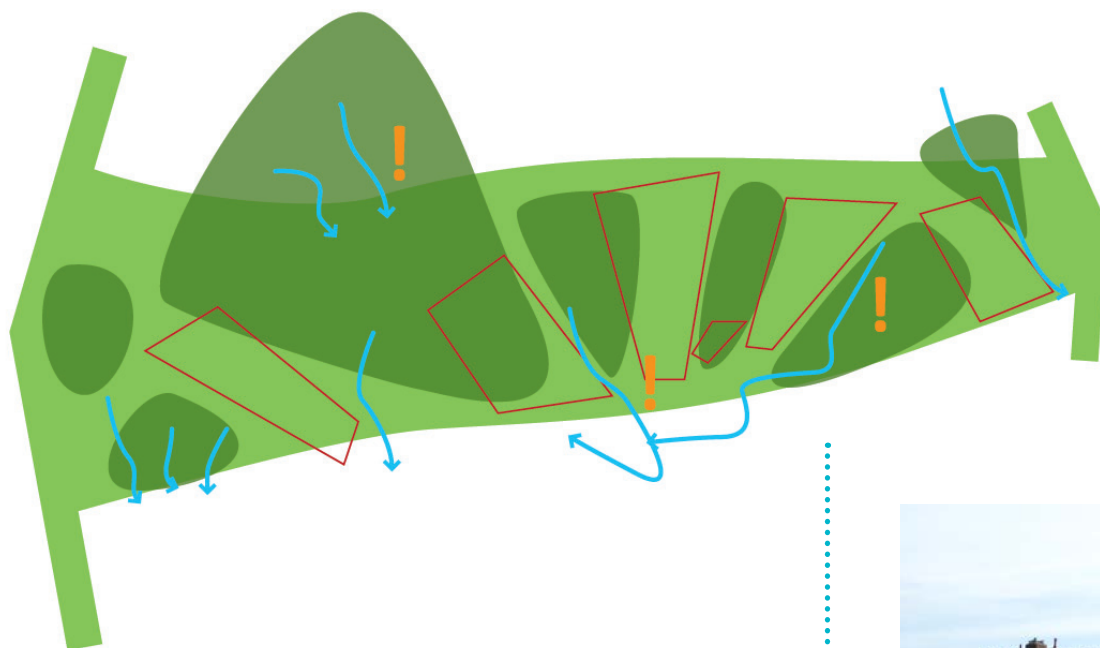
- Het doorontwikkelen van de terreinen zoals ze er nu liggen met behoud van het groene en in zichzelf gekeerde karakter. Binnen de terreinen worden de accenten versterkt, daarbij zijn de sfeer, de poorten en de aantakking op de radialen essentieel. Zo blijft het onderscheidend vermogen tussen de terreinen behouden.
- Het voortbouwen op de militaire uitstraling en sfeer, zodat de grote omvang van het militaire verleden van Arnhem zichtbaar blijft. Met respect voor het karakter kunnen terreinen meer toegankelijk worden gemaakt, zodat de “verborgen elementen” beter beleefbaar zijn.
- Het versterken van de radialen, waarbij ze reageren op de verschillende landschappelijke zones. Hierbij kan gedacht worden aan het versterken van het profiel.
- Het conserveren en markeren van de grafheuvelcomplexen, zodat het prehistorische verhaal verteld wordt. Dit is mogelijk door bijvoorbeeld de grafheuvels te herstellen, maar ook door GPS-wandelingen en speurtochten uit te zetten.

Dynamiek Stuwwal

De ontwikkelingen in de zone Stuwwal zijn vrij gering, doordat het grote areaal natuur bepalend is voor de andere functies. De dynamiek ligt bij de herontwikkeling van met name militaire terreinen. Bij herontwikkeling van terreinen sturen we op de uitstraling en sfeer. Van de initiatiefnemer wordt een gedegen inventarisatie verwacht als start van planvorming.

De profielen van de radialen zijn continu in ontwikkeling door verkeerstechnische ingrepen, stedenbouwkundige en architectonische plannen. Vanuit het cultuurhistorisch oogpunt is de interactie tussen de radialen en de verschillende landschappelijke zones belangrijk. In de ontwerpgegevens is het streven om de verschijningsvorm van de profielen te laten reageren op de kenmerken van de zones. Zo ontstaat een meer herkenbare en leesbare structuur van radialen.

Bij het opwaarderen van het recreatieve netwerk doet zich een kans voor om in verval geraakte radialen in te zetten als recreatieve “radiaalroutes”.

continueren uitstraling 'Gelders Arcadië'

beken en sprengen versterken

groene en rode wiggen koesteren en versterken

Het zichtbaar maken van de Jansbeek is voor een deel gerealiseerd.
Voor andere beken liggen er ook kansen.

Schematische weergave van de ambities voor de Gradiënt

Ambitie Gradiënt

De Gradiënt bevat een rijke blauw/groene/rode schakering aan beken, landgoederen en parken, stadswijken en gebouwen, waarbij zichtbare hoogteverschillen een afwisseling aan open- en beslotenheid de overgang tussen de Veluwe en de Rijn vormen.

De cultuurhistorische ambitie richt zich op het continueren van de rijke en gevarieerde uitstraling; het Gelders Arcadië met groene wiggen van landgoederen en beekdalén afgewisseld door rode wiggen gevormd door reliëfrijke stadswijken.

Aansluitend richten we ons op:

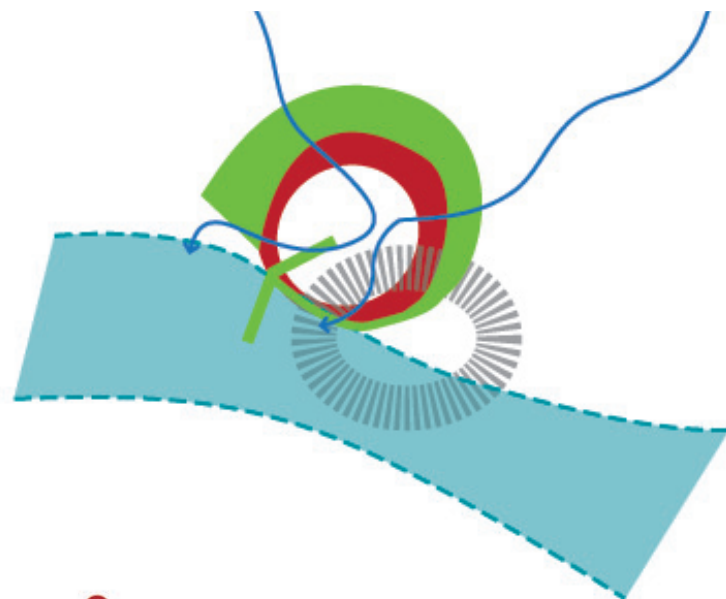
- Het zichtbaar maken van de beken en sprengen, zodat ze het reliëf benadrukken en dragers blijven van de Gradiënt. Zo worden de Jansbeek en de Molenbeek bovengronds gebracht. Ook liggen er kansen voor het zichtbaar maken van de Slijpbeek.
- Het koesteren van de buitenplaatsen en landgoederen als belangrijke dragers van Arnhem. Daarbij is het belangrijk om de kenmerken per landgoed (complex stelsel aan gebouwen, beplanting en interne infrastructuur) te benadrukken en het groene eigen karakter te versterken.
- Het blijven benadrukken van de reliëfaccnten in de reliëfrijke stadswijken. Dit geldt ook voor de toekomstige stedenbouwkundige (en verkeerskundige) ontwerpogaven, in het bijzonder delen van Geitenkamp, Sonsbeekkwartier en Burgemeesterskwartier.
- Het inzetten van de rijke architectuur, die volop vertegenwoordigd is in de gradiënt, als inspiratiebron voor nieuwe ontwikkelingen. Bijvoorbeeld in schaal, maat, kleur en detailniveau.

- Het benadrukken van de bestaande panorama's en zichtlijnen in de stedenbouwkundige ontwerpogave, zoals Hoogte 80, bij de Stenen Tafel en bij de Bovenoever en Onderlangs.
- Het zichtbaar blijven inspelen op het reliëf bij de ontwikkelingen rondom de spoorlijnen.

Dynamiek Gradiënt

In de Gradiënt zijn er continu ontwikkelingen gaande, op de lange termijn zijn dat Groene Wig-West en herontwikkeling van bepaalde wijken (zie pagina 35). In het verleden is de Groene Wig-West diverse keren getransformeerd en voor de toekomst worden diverse herontwikkelingogaven voorzien. Landgoederen zijn gesplitst en/of getransformeerd tot werkgebieden zoals de KEMA of er zijn bijzondere functies geplaatst, zoals het Dorp. De verschillende ontwikkelperiodes zijn zichtbaar en hebben tot gevolg dat de groene wig als geheel versnipperd is, grotendeels bebouwd is, doorsneden is door infrastructuur en verdeeld is over diverse instellingen. De cultuurhistorische ambitie is om die verschillende ontwikkelperiodes met hun eigen karakteristiek te laten voortbestaan en dat als uitgangspunt te nemen bij herontwikkeling. De groene dooradering via lanen en het maximaliseren van het groen in de openbare ruimte is de verbindende factor.

Bij eventuele herontwikkeling van wijken in Arnhem-Noord is het van belang om de historische kwaliteiten optimaal te benutten, daarbij zijn de reliëfaccnten zoals steile wegen en zichtlijnen essentieel.

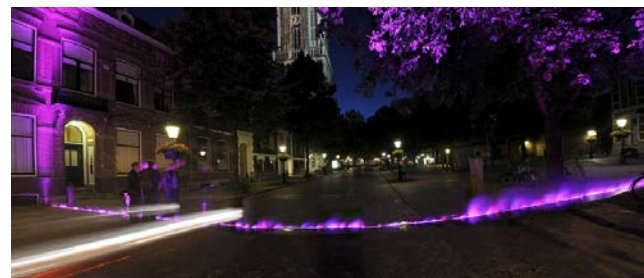

- continueren historische, compacte kern
- relatie met rivier versterken
- 'wandeling van Heuvelink' complementeren
- dooradering van beken
- militair verleden zichtbaar maken

Schematische weergave van de ambities voor de Kern

Restanten van de vestingwerken zijn zichtbaar gemaakt in de ING-bank.

Oude grenzen zijn letterlijk gemarkeerd in de Utrechtse binnenstad.

Ambitie Kern

De historische kern van Arnhem ligt als bestuurstad en marktplaats op het kruispunt waar zones elkaar ontmoeten. Ze is verankerd door de beken, singels en een radiaal stratenpatroon in een groene omgeving.

De twee belangrijkste cultuurhistorische ambities voor de kern zijn het zichtbaar houden van de lange ontwikkelingsgeschiedenis met al haar facetten en de kern compact houden. Door de drie kenmerkende perioden (middeleeuwen, 19e eeuw, wederopbouw) van de Arnhemse kern te benadrukken blijft het verhaal van Arnhem behouden in een zichtbare driedeling in het oude stratenpatroon, schaal en architectuur. Essentieel hierbij is het continueren van de compacte kern als één geheel. Daarom streven we naar het completeren van de 'wandeling van Heuvelink' rondom de kern (singels met wanden), zodat de structuur van Arnhem beter leesbaar wordt.

We streven daarbij naar:

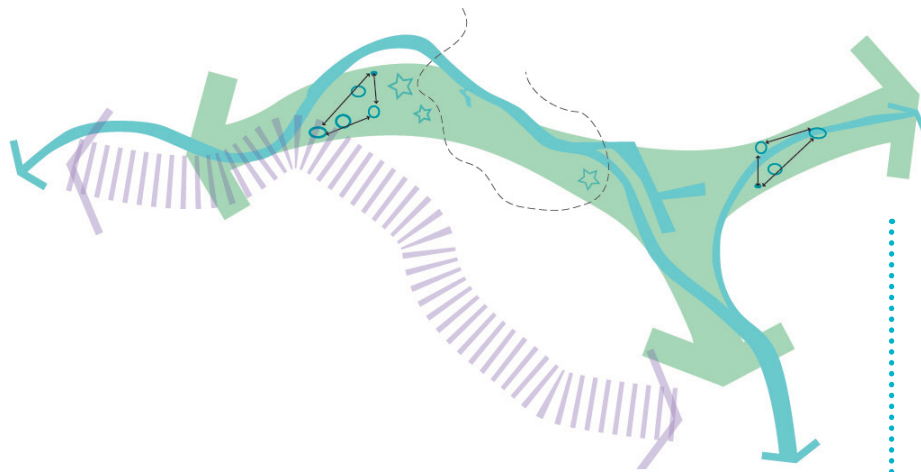
- Het zichtbaar en beleefbaar maken van de vestingwerken (uit de verschillende perioden 1560, 1650 en 1730) zodat de geschiedenis en ontwikkeling van Arnhem meer zichtbaar wordt: Arnhem als voormalige vestingstad. De nog aanwezige archeologische relicten worden opgenomen in de toekomstige architectonische opgaven.
- Het zichtbaar maken van de beken en het versterken van de ligging aan een delta, zodat de oorspronkelijke ligging van Arnhem (beter) beleefbaar wordt. Door het bovengronds halen van de beken, wordt het water letterlijk zichtbaar.
- Het completeren van de 'wandeling van Heuvelink', waarbij de verblijfskwaliteit verbeterd wordt, bijvoorbeeld bij de herontwikkeling van het rivierfront.

- Het koesteren en ontwikkelen van het Arnheems Blond, door de kenmerken als randvoorwaarden in ontwerpogaven voor nieuwbouw op te nemen.
- Het herkenbaar houden en versterken van de aantakking van de radialen op het stadshart.
- Het conserveren en beter zichtbaar maken van de kenmerkende gebouwen en structuren uit elke periode, zodat ze herkenbaar blijven. Bijvoorbeeld door de (vroegere) immuniteiten in te zetten als mogelijke inspiratiebron voor nieuwe ontwikkelingen.
- De differentiatie in functies, zoals handel en bestuur, op de huidige locaties in stand houden.
- De herinnering aan WO II en in het bijzonder de Slag om Arnhem continu beleefbaar maken, door bijvoorbeeld het organiseren van cultuurhistorisch toeristische activiteiten. Zowel voor de architectuur als de openbare ruimte willen we 'Reflectie op de Slag om Arnhem' als ontwerpogave inbrengen. Zo blijft de oorlogsgeschiedenis van Arnhem tastbaar.

Dynamiek Kern

In de kern van Arnhem staan er ingrijpende ontwikkelingen op de rol. Het stationsgebied transformeert en het project Rijnboog leidt tot grote veranderingen. Voor alle herontwikkelingen en stedenbouwkundige opgaven streven we naar de ambities, die genoemd zijn aan het begin van deze paragraaf.

Op de lange termijn is een grote ontwikkelingsogave geformuleerd dat zowel de Kern als Riviergronden beslaat (zie pagina 35). Als cultuurhistorische ambitie voor deze gebiedsogave geldt dat de kern ten noorden van de Rijn als stadscentrum herkenbaar en beleefbaar blijft.

continueren blauw/groene zone

verborgen elementen ontsluiten

rivier als militaire grens beleefbaar maken

samenhang tussen elementen versterken

Schematische weergave van de ambities voor de Riviergronden

Een schetsidee om het castellum te verbeelden.

Voortbouwen op het militaire karakter.

De steenfabriek als toneel voor exposities, zoals de Mode-Biënnale.

Ambitie Riviergronden

De dynamische riviergronden kenmerken zich door de Rijn en IJssel, die militaire grenzen en delfstoffenbronnen vormen en als transportaders stromen door een laag gelegen, waterrijke en weidse zone.

De dynamiek van het water blijft sturend. De ambitie is het conserveren van het dynamische en 'ruige en ongeciviliseerde' karakter van de Riviergronden met daarbinnen kansen voor het versterken van de onderlinge samenhang en het ontsluiten van de 'verstopte' elementen (zoals de steenfabriek of het castellum). De militaire betekenis van de zone is een van de belangrijke dragers. Daarbij streven we ook naar:

- Het verschillende karakter van de noord- en zuidoever versterken en daarbij de kwaliteit verhogen.
- Het zichtbaar maken en ontsluiten van de Limes, zodat de Romeinse lijn een plek krijgt in de 'mental map' van de inwoners en bezoekers van Arnhem (de daadwerkelijke grens is onbekend). Zo kan het castellum verbeeld worden. Hiermee wordt het historisch besef vergroot, dat Arnhem een internationale grens op haar grondgebied heeft liggen.
- Het gebied Slag om Arnhem beleefbaar maken door het ontwikkelen van reflectiemogelijkheden; zie ook Kern. Het gebied rondom de John Frost brug biedt hiervoor kansen. Ook is er een 'liberation-route' aangelegd met grote keien waar geluidsfragmenten worden afgespeeld en wordt de parachutelanding verbeeld in de wijk Schuytgraaf.
- Het restaureren en beleefbaar maken van de bijzondere elementen van de IJssellinie, zodat het verhaal van de Koude Oorlog verteld wordt. 'Multimedia-experience' of een themapark behoren daarbij tot de mogelijkheden.

- Het verhaal van de rivierzone vertellen. Dit zit zowel in oorsprong van de delfstoffenwinning in de vorm van de steenfabrieken en de kleiwinplassen, als in de uitstraling van de 'bedrijvigheid' op met name de noordoever. Een leisure-achtig karakter geven aan de steenfabriek en herontwikkeling van de ASM-haven bieden hiervoor veel kansen.

Dynamiek Riviergronden

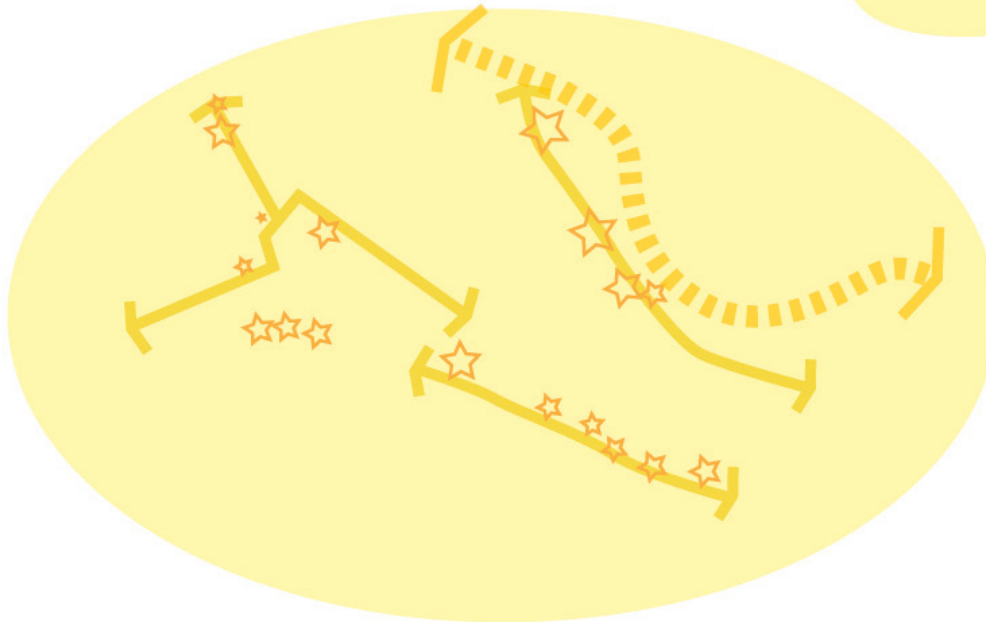
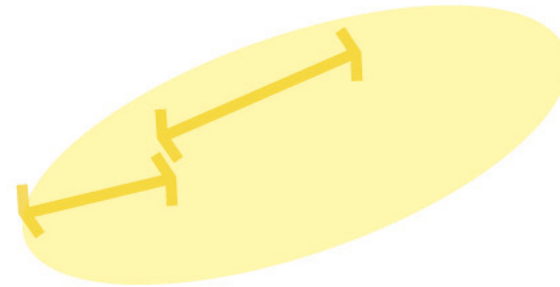
In de zone met riviergronden doen zich continu ontwikkelingen voor; dijkversterkingen, een grote ontwikkelingsopgave voor de rivierzone in samenhang met het centrum (zie ook pagina 35) en stedenbouwkundige opgaven zoals Stadsblokken, Meinerswijk en Malburgen. Voor alle herontwikkelingsopgaven van de gebieden langs de rivier zien wij een ontwerpogave voor zowel de rivier als militaire grens (de verdediging van Arnhem), als het benutten van het robuuste en industriële karakter van het gebied. In Stadsblokken-Meinerswijk is door de gemeente een duidelijke keuze gemaakt voor een blauw/groene uitstraling en een belangrijke plek voor cultuurhistorie in de gebiedsontwikkeling. Het asymmetrische profiel met de kern van Arnhem ten noorden van de rivier (en niet aan beide kanten) blijft hiermee behouden. Ook doen zich kansen voor om de verborgen elementen en structuren te ontsluiten voor (periodieke) toeristisch-recreatieve activiteiten.

elementen behouden en versterken

samenhang tussen elementen versterken

Schematische weergave van de ambities voor de Poldergronden

Ambitie Poldergronden

De laaggelegen vlakke poldergronden vormen een autonoom woongebied met slechts enkele relictten uit het voormalige agrarische landschap.

We streven naar het behouden van de nog aanwezige cultuurhistorische elementen en het creëren van kansen om de elementen verder te versterken, zodat ze zichtbare en herkenbare dragers vormen tussen de verspreide bebouwing.

Onze ambitie richt zich ook op:

- Het behouden en benadrukken van het verschil tussen historische (smalle) dijken en huidige functionerende (brede) dijken. Daarmee worden de historische dijken en wielen als dragers geconserveerd, gerepareerd en geaccentueerd in het landschap en bebouwing. In de dijkversterkingopgaven zullen de cultuurhistorische kwaliteiten telkens weer benadrukt moeten worden.
- Het zichtbaar maken en versterken van de wegen en zegen en de linten met boerenerven en boomgaarden, door ze te verankeren en te benadrukken in de stedenbouwkundige en groenplannen.
- Het respecteren van historische kernen, zoals Elden en De Praets, door ze onderscheidend te houden van hun omgeving.
- Het zuinig zijn en meer beleefbaar maken van de woerden en terreinen met archeologische waarde, door ze te verankeren in de groen/stedenbouwkundige plannen van bijvoorbeeld de wijk Schuytgraaf.

Dynamiek Poldergronden

De ontwikkelingen in de zone met poldergronden zijn gering doordat de bebouwing de gemeentegrenzen heeft bereikt. Voor zowel Malburgen en een deel van Kronenburg als de wijken Elderveld, De Laar, Kronenburg, Rijkerswoerd en Presikhaaf staat vernieuwing, herontwikkeling of transformatie op het programma. Bij de ontwikkelingen tot nu toe hebben de cultuurhistorische kwaliteiten een beperkte rol gespeeld. Daarom geldt de cultuurhistorische ambitie om de historische relictten van de zone optimaal te benutten en als basis voor de ontwerpogaven op te nemen. Hiermee worden de nog aanwezige agrarische elementen gekoesterd en de identiteit (de “roots”) van de Poldergronden zichtbaar gemaakt. Deze ambitie is ook van toepassing op de ontwerpogave van Park Lingezege en op de wijk Schuytgraaf, dat op dit moment in ontwikkeling is. Ook is het van belang de stedenbouwkundige structuur van de na-oorlogse wijken te benadrukken, door bijvoorbeeld de CIAM uitgangspunten in Presikhaaf te koesteren.

Onderzoeksvraag

De na-oorlogse wijken in Arnhem-Zuid vergen nog onderzoek naar hun cultuurhistorische betekenis en waarde, zodat de ambitie voor cultuurhistorie geformuleerd kan worden.

DE HOOGHE VELUWE
MUSEUM "KRÖLLER-MÜLLER"

SONSBEEK-ZYPENDAAL

WARNSBORN

DIERENPARK

HAD KLARENBEEK

4 HOE VERDER?

Met dit rapport is duidelijk geworden wat de hoofdstructuur van Arnhem is, en wat onze ambities zijn op het gebied van cultuurhistorie. De kansenkaart moet echter niet gezien worden als een eindpunt maar als een start. Nu is het zaak om ook daadwerkelijk resultaten te gaan boeken. Dit moet tot stand komen door de volgende drie hoofdpunten:

1. Toevoeging van de cultuurhistorische ambities in de Structuurvisie, maar ook in andere beleidsstukken. Tijdens het opstellen is samengewerkt met de opstellers van de Structuurvisie. Wederzijds is informatie uitgewisseld en zijn de intenties afgestemd. De komende tijd zal het accent vooral moeten liggen op de bestuurlijke verankering, zodat ook op bestuurlijk niveau de ambities onderstreept worden.
2. Uitwerking van de sectorale capaciteit in de vorm van mensen, geldstromen en projecten, zodat deze aansluiten op de geformuleerde ambities. Op hoofdlijnen is de koers uitgezet. Als vervolg dient dit vertaald te worden naar een uitvoeringsprogramma. Zo kan de kans voor de riviergronden om verborgen elementen te ontsluiten bijvoorbeeld vertaald worden in concrete projecten, zoals het aanleggen van een recreatief (GPS-)netwerk of het verbeelden van het castellum. In het uitvoeringsprogramma wordt vervolgens beschreven wat de prioriteiten zijn op het gebied van projecten, het (beleids-)doel, de te nemen maatregelen, de actiehouders en financiering van activiteiten.
3. Samenwerking in en participatie binnen de diverse programma's en projecten binnen de gemeente Arnhem

concreet uitwerken. Bij veel ontwikkelingen in Arnhem ligt het initiatief bij anderen en moet er aansluiting gezocht worden. Met deze partijen zullen concrete afspraken moeten worden gemaakt over de wijze waarop cultuurhistorie verankerd gaat worden. Dit kan op verschillende wijze ingevuld worden, van goede inventarisaties, heldere opdrachten, selectie van ontwerpers tot en met actief en zelf deelnemen. De eerste stap naar de structuurvisie is gezet; cultuurhistorie is een bouwsteen en dient als basis voor ontwikkelingen.

Ook blijft er behoefte bestaan aan meer beschikbare informatie. Dit blijft een belangrijk punt. Het kan worden gekoppeld aan de projecten in de gemeente, maar tijdens het opstellen van de Kansenkaart is in elk geval gebleken dat er behoefte bestaat aan een nadere analyse van de na-oorlogse stedenbouw van Arnhem. Hierbij ligt het accent op de ruimtelijke aspecten.

Door focus aan te brengen is met dit rapport de basis gelegd om cultuurhistorie een centrale plek te geven in de gebiedsprocessen die zich binnen Arnhem afspelen. Met als doel de herkenbaarheid van het karakter en de oorsprong van Arnhem te versterken, zodat de stad aantrekkelijk blijft en de historie beleefbaar is voor haar inwoners, ondernemers en bezoekers!

5 BRONNEN

- Archeologische verwachtingenkaart. Gemeente Arnhem. 2004
- Arnhemse verhalen en gebeurtenissen. Martin van Meurs. 2002
- Arnhem na de oorlog 1945-1970. A.P.J. Jeurissen en R.C.M. Wientjes. 2005
- Bestemmingsplanmethodiek. Gemeente Arnhem. 2006
 - Cultuurhistorische waardenkaart buitengebied-noord
 - Singels, situatie 2006 met historische elementen
 - Rooilijnen en groenstructuren
- Canon van Arnhem. Jan de Vries, Bob Roelofs, Stichting Bezoekerscentrum Sonsbeek. 2008
- Cultuurhistorische Waardenkaart. Provincie Gelderland. 2009
- Erfgoednota 2008-212. Gemeente Arnhem. 2008
- Erfgoedkaart. Croonen. Concept juli 2009
- Gids voor de Nederlandse Tuin- en landschapsarchitectuur. Deel midden en oost: Gelderland en Utrecht. Carla Oldenburger-Ebbers, Anne Marie Backer, Eric Blok. 1996
- Groenplan Arnhem 2004-2007/2015. Gemeente Arnhem. 2004
- Grote historische Atlas Gelderland 1890-1917. Schaal 1:25.000. 2007
- Het ruimtelijk DNA van Arnhem. Gemeente Arnhem. Concept december 2009
- Historische Atlas van Arnhem, van Schaarsbergen tot Schuytgraaf. Menno Potjer. 2005
- Integrale agenda stedelijke structuurvisie. Gemeente Arnhem. Concept november 2009
- Landschapsontwikkelingsplan Renkum. H+N+S. 2007
- Landschapsontwikkelingsplan Rheden en Rozendaal. Marcelis Wolak. 2007
- Nieuwe Kaart van Arnhem. Gemeente Arnhem. 2009
- Tijdsbeelden. Croonen. Concept juli 2009
- Topografische Atlas Gelderland. Schaal 1:25.000. 2007
- Twee eeuwen bouwen aan Arnhem. Wim Lavooij. 1990
- Verkenning Buitengebied Arnhem Noord, bouwsteen voor de structuurvisie Arnhem 2020-2040. Gemeente Arnhem. Concept november 2009

Websites

- www.arnhem.nl
- www.arnheym.nl
- www.kich.nl
- www.nieuwgeldersarcadie.nl
- www.gelderlandinbeeld.nl

6 COLOFON

Cultuurhistorische Kansenkaart Arnhem

In opdracht van Gemeente Arnhem:
Carolien Loomans (projectleider)

Deze rapportage is opgesteld door land-id:
Jan Bouman (projectleider)
Loes van der Vegt
Ilva Noorda

Dossier	20090504
Datum	22 maart 2010
Versie	definitief

Werkgroep
Gemeente Arnhem
Carolien Loomans
Thor Smits
Jan Wessels
Martijn Defilet
Jan Verhagen
Gijs Frencken
Marlies van der Maarel
Jos Verweij
Harriet Wansink
Christine Paris
Alco van der Marel
Anneke Belksma
Luuk Tepe
Moniek Vroom
Annet Rosenboom

Externe deskundigen
Wim Korvinus - kunstenaar
Wim Lavooij – stedenbouwkundige
Willemijn van den Berg – Provincie Gelderland
Monique de Rooij – Provincie Gelderland

BIJLAGE 1 Cultuurhistorische Hoofdstructuur

BIJLAGE 2 Elementen hoofdstructuur uitgezet in de tijd

Fysieke elementen	Tijdsbeelden										
	< 40	40-400	400-1230	1230-1500	1500-1700	1700-1800	1800-1845	1845-1900	1900-1945	1945-1965	1965-nu
Woeste gronden											
Grafheuvelcomplexen	grafheuvels										
Ruimtevragende activiteiten					overbegrazing			Openlucht-museum	Deelen, Burgers' Zoo	Bio, Het Dorp	
Radialen					onverharde wegen		verharde wegen			Schelmseweg, A325	
<i>Niet op CHS</i>			woeste hoeven	ijzerwinning +ontbossing					ontginning, bebossing		stadsuitbreiding Gelredome
Gradient	< 40	40-400	400-1230	1230-1500	1500-1700	1700-1800	1800-1845	1845-1900	1900-1945	1945-1965	1965-nu
Beken en sprengen			Jansbeek	watermolens	ontginning langs sprengen						
Landgoederen en buitenplaatsen					buitenplaatsen, landgoederen	tuinen landgoederen		Sonsbeek en Klarenbeek			
Reliëfrijke stadswijken									woningwet: stedenbouw		
Rijke architectuur							bouw riante huizen				
Panorama's en zichtlijnen					ontwerp buitenplaatsen						
Spoorlijnen								meerdere spoorwegen			
<i>Niet op CHS</i>								arbeidersbuurten	industrie-terrein	presikhaaf	
Kern	< 40	40-400	400-1230	1230-1500	1500-1700	1700-1800	1800-1845	1845-1900	1900-1945	1945-1965	1965-nu
Historische kern	nederzetting ?		boerendorp	stadsrechten	vestingwerken	uitbreiding vestingwerken	bestuur en rechtspraak		WO II	vernieuwing stadshart	
Eusebiuskerk										vernieldde toren	
<i>Niet op CHS</i>								(1e) stads-uitbreiding		kantorenstad	

BIJLAGE 3

Ideeën genoemd in atelier 4

zone > kans > mogelijk project (initiatief/lopend project)

Stuwwal > radialen versterken en in verval geraakte radialen inzetten voor recreatief gebruik >

- Radiaalwandelingen

Kern > militair verleden zichtbaar maken >

- Luchtlandingen verbeelden in het centrum/brug
- Monument Market Garden

Riviergronden > verborgen elementen ontsluiten >

- Ontwerppoging: ASM-haven, steenfabrieken

Riviergronden > rivier als militaire grens beleefbaar maken >

- Castellum Limes verbeelden
- Limes: GPS wandeling, bordjes plaatsen, spelaanleiding, begin/einde markeren
- Ijssellinie: "experience multimedia", themapark van de koude oorlog
- John Frost brug: symbolische verblijfsruimte creëren als herdenkingsplek gehele jaar
- Liberation-route: grote keien met geluidsfragmenten
- Parachutelanding verbeeld in Schuytgraaf (prijsvraag)

Riviergronden > samenhang tussen elementen versterken >

- Wielenplan tot uitvoering brengen

Overig:

- Nationaal Wederopbouwmuseum bij/onder Rijnbrug
- Identiteit van Klarendal (volkshuisvesting) visualiseren en inspelen op de politieke aandacht voor de wijk
- Deelnemen in historisch belevenisnetwerk voor wandelaars en fietsers (RBT-KAN)
- Industrieel erfgoed inzetten voor leisure-activiteiten

Mauvestraat 66
6813 JN Arnhem
026 - 37 06 606
www.land-id.nl